

БИБЛИОТЕКА БАШТИНА

12

УРЕДНИК
СВЕТЛАНА ВЕЛМАР-ЈАНКОВИЋ

ПОГОВОР
СЛОБОДАНКА ПЕКОВИЋ

РОМАН

Фотографија на насловној страни „Сустрет на Калемегдану“ припада збирци „Како су се забављали наши стари“ Музеја града Београда. Стављена нам је на увид љубазношћу Даринке Андрић.

ПРОСВЕТА • БЕОГРАД

ДВА
АМАНЕТА

*Посвећа
Михаилу
Павловићу*

*Да није оних свейлих карактера
што својим неуморним радом, својим узорним живошом,
својим патристичким делима, као њави свештеници,
служећи у олтару милосрђа и ошће човечности,
камен по камен узиђују у величанствени храм
њавој човековој одређења;
— да није њих њлемених људи,
не би било њрофеса људској . . .
Једној њаво њлеменијој души,
једној њаво добродиној руци — што на време стиже
да њприхвати српску нејач, да њомоине српску сиротињу,
српску школу, српску књију, — њеби
МИХАИЛО ПАВЛОВИЋУ
њисац њосвећује
ово своје дело.*

I

Беше то дивна позна јесен. Последњи дани месеца октобра. Цела је природа пламтела у чаробној вечерњој позлати.

Душа ми је била, да у то доба изађем на Калемегдан. Сео бих на коју клупу и посматрао како пожутело лисје, само од себе, с грана полеће. Куд? — Своме вечном боравишту.

Једнога вечера нађем тамо и веселог Љубишу. Нисам га видео бог зна од кад. Страшно се променио. То више није био онај Љубиша. У лицу блед, учмао, свео, а само на јагодицама нешто модрикасте румени. Он сав сув — као грана; ноге — штапови, а руке — кожа и кости; прсти танки, подужени, више модрикасти. Али очи — оно му се бело чисто светли; а кад погледају — као да нешто хоће, као да нешто ишчекују... Заморене.

Он ме није опазио. Загледао се у једну гомилицу свијорена лисја, што се њим шаликао тијан поветарац. Његове мисли беху утонуле у ту несташну игру вечерњег ветра са сухим јесењим лисјем.

Љубиша је мој школски друг. И он је, одиста, био редак друг и по доброту свога срца, и по племенитости своје душе, и по питомости своје нарави. Сви смо га волели — сем оног проклетог Кузмана. А кога је могао још и Кузман волети?... Она оличена злоба и ненавист! Сви смо га се отресали, али би се он уз нас сам причипио. Где би се год два наша друга састала, ту је и Кузман трећи. Неки су га прозвали: „безобразна крља“.

И Љубиша чак и њега није мрзео. Жалио је само што је такав. Сиромаш Љубиша! Баш је био добар — као добар дан у години. Кад му оно мало пара од куће дође, ко му год поиште, он не уме да каже: не дам. Даје док има, а кад нестане, он се онда и сам почне мучити и белајисати. Стид га је да потражи и оно своје, а то ли туђе.

Кад би овако куд отишли да се провеселимо, и он би радо с нама пристао. Он није марио ни да пије, ни да пева, ни да игра. Сео би у какав крајичак, да само нама не смета, па би ту одбијао своје густе и плаве котурове дима и посматрао их, како се полако увис дижу, како се ере и један у други смотавају и напослетку некуд у незнан ишчезавају.

Сутрадан, кад би се о томе повела реч, он би тек казао: „Па шта, ми смо се синоћ баш лепо провели! Ја сам бар био расположен што ретко кад“.

Љубиша је био велики мислилац, те нам је стога, покашто, изгледао ћутљив и — расејан.

Још као гимназиста радо је говорио о звездама. У једној је прилици још онда рекао: „Гледати у звезде — то је гледати у вечност... Ала нам се оне озго смеју!... Смеју се нашим рачунима, нашем бројању, нашим математичким формулама... Смеју се нашим секундима, нашим сахатима, нашим данима, годинама, вековима!... Ми пребрајамо оно, што је безбројно; ми премеравамо оно, што је бескрајно!“

Било их је који су мислили да је он мало дирнут, или, у најмању руку, да је на путу да га та несрећа снађе. Овако ружан глас као да је први пут изишао из уста Кузманових.

Истина, у једној је прилици Љубиша скочио и, усред другог разговора, повикао: „Море, људи, да ли сте се ви који год пут запитали: откуд смо дошли на овај свет?... Где смо били пре нашег рођења?... И шта ће бити с нама после наше смрти?“

— Овај је већ почео увелико да зри! — шану ми на ухо Кузман и сатански се стаде кезити.

Љубиша га оштро погледа. Као да му је у душу

завирио. Кузман обори очи. Рђа једна! Пре један сахат савијао се око Љубише као ченгија, док му не искамчи четири динара на зајам; а, бош посла, вратио му их је о куковом лету.

*
* *

Једно вече неко из дружине предложи, да би добро било да се тога вечера мало где провеселимо; а, рече, вече је тако тихо и благо.

— Вала, и нисмо одавно, — рећи ће Дако.

— Сад у недељу биће равно месец дана, — прихвати Гргур.

— Једна читава вечност! — повика Зубан.

— А — „овај живот не траје хиљаду година“, — отпеvuши Перивоје.

— Ја предлагем да се предлог прими акламацијом! — повика Душан.

— Прима се! — прихватише сви у један глас.

— Е, али најпре да видимо, како стојимо с муницијом примети Дако.

— Наравно!... Без муниције поћи у тако страховит бој, то је колико унапред изложити се неизбежном поразу — додаде Гргур.

— За муницију се ич не брините! повика Кузман, а преко уста му прну лолински осмех... Љубиша је јуче добио од куће 120 динара... Ову овчицу ваља што пре острићи. Иначе ће она сама своје руно разнети по којекваком трњу.

— Ти се то као ругаш, угурсузе један!... Добио је Љубиша, али нисмо добили ја и ти, — повика Дако.

А Гргур заману руком и умало што га не звизну преко зуба.

Кузман се оде церекати. Он је тако све и примао и одбијао на шалу.

— А, гле, истина, па Љубиша није дошао. А, без њега се овако важно питање не сме решавати — рече Зубан.

— Ја се без Љубише нећу ни маћи одавде — додаде Перивоје.

— Кад ми он не седи и не одбија своје димове, ја то весеље не рачунам ни у што — учини Гргур.

— Море, добро је то све, али, одиста, од нашег вечерашњег весеља не може бити ништа, ако нам у помоћ не притече Љубишина кеса — рећи ће Душан сасвим озбиљно.

— И она вам стоји на расположењу — повика један звонак глас.

То је био глас Љубишин.

— Живео Љубиша! — заори се са свих страна.

— А требало је да викну, живела Љубишина кеса — шану ми опет Кузман и оде се подруљиво кезити. —

— — — — —
Дуго се већало, где да се ово вече проведе. Сваки је вукао на своју страну. Дако је наваљивао да се иде у гостионицу код „Белог зеца“.

— Све му је, брате добро, вели он, а што су му сад нови тапети, то нигде нема. Чисто се преливају у оној златно-плавкастој боји; па после, да му видите нове лустере!... Ту неки дан их је наместио. Лепши су, Боже ме опрости, но они у нашој Саборној цркви.

— Код „Белог зеца“ ретко се кад може добити „екстра“ соба, а без тога нема право весеља. Ми хоћемо да се за наш рачун проведемо, а не да својим песмама забављамо остали свет — приметиће Зубан.

— Онда да идемо „Младој кошути“. Колико нас је год овде, сваки може добити по екстра собу — учини Перивоје.

— Знам и зашто. Синоћ је тамо дошла „Темишварска перла“, шапуће ми на ухо Кузман.

— Батали!... Каквој „Младој кошути“?!... Тамо не ваља вино. Ко хоће да иде два-три дана као брљива овца, тај нека гласа за Перивојев предлог — рећи ће Душан.

На то ће опет Кузман:

— А, ха... Овај ће сад предложити гостионицу код „Три руже“. Лудак један! Запала му за око

Сомборчева Пела... Будала! Она га вуче за нос — као Цига „Мартина“.

— Шта би нам, на пример, фалило, да одемо нашем старом познанику, Пери Сомборцу... У гостионици код „Три руже“ управо не знам шта је боље: пиће или мезе, удобност, или послуга; а и цена му је увек умерена, — окрете Душан.

— Кажем ли ја теби, — повика Кузман и муну ме песницом у слабину. И онда ће он устати.

— Браћо, ми овде можемо осванути, погађајући се, где да проведемо ово вече, а време пролази, а време је новац... Зато ја предлажем да ово питање реши наш брат Љубиша.

— Браво, Кузмане... Прима се... Љубиша има реч! — повикаше сви углас.

— А ја је уступам своме пријатељу Кузману, — рече Љубиша немарно, и онда одби један густ котур дима, па га стаде посматрати, како се постепено шири и увис диже, док се одједном изери и начини се један грдан параграф, али у тај мах самим боком удари о греду на таваници, па се ту раздвоји на две поле, те један крај оде на једну, а други на другу страну.

— Е, онда, ја предлажем гостионицу код „Златног пауна“ — повика Кузман и на ме ђаволасто кресну оком.

Љубиша се живо окрете. Он стаде мерити Кузмана од пете до главе. Кузман се само кезио. Пакосно се кезио.

— Врло добро! Да идемо „Златном пауну“! — повика Дако.

— Тамо је вино, да се пред њим сакрију и она што су у „бутељама“! — прихвати Гргур.

— Да се прими акламацијом, — повика Зубан.

— Прима се! — повикаше сви у један глас.

— Кукавице!... А то је само зато, што знају, да се то допада Љубици... Пусте паре! Ко има њих, има све, па и симпатије целога света — рече Кузман неком сатанском ненавишћу.

Кренемо се. То беше, одиста, благо и тихо вече, како

само може бити последњих дана месеца септембра. Било је ведро као срце. Звезде се небом осуле као златне трепераве кокице... Дивно је било посматрати овај горостасни небески свет. „Бик“ се испречио посред неба. Десно му је око овога пута било крвавије но обично. И рогове као да је већма наперио. Све би се рекло, као да се спрема да неког разбурази. И „Велики Медвед“ прихватио се небеске врлети. За њим гегуца „Мали“. Види се и зашто. Тамо, од далеког истока, прикрада се „Ловац“, а за њим пристала грдна ловачка „Псина“. Па и златноперни „Орао“ извио се на небеске висине. И он као да вреба — кад ће међу овим небеским непријатељима да легне крв, не би ли и њему мало стрви било...

Лудо погледање!

Небески је свет кудикамо питомији но овај доле. Миријаде година, не, већ векова, прохујало је, а они горе један другога ни очепили нису.

Угоститељ код „Златног пауна“ лепо нас дочека. Дао нам је најлепшу собу. Ону из авлије. Дако и Гргур су му вазда нешто шаптали. Ту је стојао и Кузман.

— Тако, хајдете, улаз'те сад! — повика Дако.

— Бићемо рахат. Шта ће нам оно, да нам свет завирује на прозор! — рећи ће Гргур.

И доиста, весеље се почело развијати како се само могло пожелети.

— Иде као подмазано. Да смо удешавали не би овако испало — шану ми Гргур, пун неког расположења.

И пило се и веселило се, и певало се и декламовало се; а здравицама није било краја. Дако је давао реч, а Гргур је мотрио, да се одржава ред. И декламацијама и здравицама провејавао је чист и непомућен патриотизам... Дако је наздравио Србији, а Гргур Српству; Зубан је напио великој народној мисли, а Перивоје уједињењу свеколиког српства; Душан је наздравио новоме времену, времену напретка, времену „егзактних наука“, како он у свакој прилици има обичај да каже... Он је, поред тога, за ову здравицу надовезао

још једну идеју. Он наздрави и времену великог економског препорођаја читавога човечанства. Он изјави и своје жеље, да ће се на томе пољу рада наћи и вредних пионера из редова српске омладине.

Најпосле узе чашу и Кузман. Успрси се. Завуче леву руку за прслук, а десном подиже чашу у вис. Баци лак поглед по дружини. На устима му се залепрша заједљив осмех. Он поче:

— Ја дижем ову чашу у здравље — де, погодите коме?... Не можете, а? А требало је да сте се ви те здравице сетили!... Али шта ће се, неблагодарност и заборав иду увек руку под руку. Али, опет, није ствар сасвим пропала. Ви сте сви редом здравили коме сте нашли да треба здравити, а мени, ево, у део паде, да наздравим једној новој звезди на пољу науке, и то на пољу „егзактне“ науке, што рекао мој друг Душан... Дакле, браћо и другови, ја напијам ову чашу у здравље и дуг живот ономе, што сад, док ми овако цевчимо, проучава велике, још нерешене, научне проблеме; ја напијам у здравље и дуг живот ономе великом уму, који овога часа, разматра бескрајне васељенске просторије, по којима, непојамном брзином, вечито круже миријаде светова!... Ја дижем ову чашу у здравље и дуг живот поносу нашем, алему оних ретких феномена на пољу науке и гигантског открића, од којих читава покољења у доцнијим вековима добијају светлост, као од каквог васељенског сунца...

И Кузман застаде. Погледа по дружини, као да је хтео да види, да ли им је звркнуло у главу, на кога његова здравица нишани. Моји се другови почеше згледати. Очеvidно је, да један другог очима питају: „Коме ли ово од нас хоће да се подсмехне ова смрдиврана?“ Кузман погледа у Љубишу; а преко уста му прну онај малопређашњи осмех, осмех неке подмукле и ненавидне руге. Љубиша као да све ово није ни чуо, ни опазио. Он се још једнако забављао својим плавим котуровима дима, који су се на све стране кретали, обртали, један у други смотавали и, најпосле, ишчезавали. То беху његови васељенски светови у маломе.

— Чујмо Кузмана! — повика Дако, пун нестрпљења да чује кога се ова здравица тиче, а већ беше почео да гледа мало на разрок. То му тако дође, кад се мало расположи и — кад коме хоће црвену свилу на нос да истера.

— Де, говори, шта се кезиш, губо једна! — прихвати с друге стране Гргур, који је одавно имао нешто пик на Кузмана.

Кузман подиже чашу у вис, па ће окренути гласом оне исте потпрдице:

— Јест, браћо и другови, ја ову чашу испијам у здравље и дуг животу поносу ове дружине наше, новој звезди на пољу наше астрономије, испијам је у здравље нашем врлом другу Љубиши...

— Живео Љубиша! — повикаше сви у глас.

Дако је само ћутао. Његове се обрве беху већ набрале.

Кузман продужи:

— Живео и дочекао, да Бог да, да се макар на нашем Врачару ако не и на Врачару и на Авали, подигне најмања звездарница и да се за њу набави какав, ма и „полован“ телескопчић, те да и наш астроном Љубиша има бар парче уживања, гледајући кроз своје дурбине оне неизмерне просторије небесне и по њима просуте миријаде светова, што се у неком вечитом реду један око другог окрећу и како се један за другим на истоку рађају а на западу...

У тај мах пуче длан.

— Ти се то Љубиши подсмеваш, гаде један! — повика Дако.

— Стани де, да му ја одздравим — полети на њ Гргур.

Дако и Гргур ретко кад да бар при крају не затуре кавгу. И то Дако обично започиње, а Гргур довршава.

— Станите, браћо... Дако!... Гргуре! — повика одједном Љубиша, а с два крока стави се између ове двојице и Кузмана. — Зар су се браћа зато овде састала да један другог вређају и шамарима часте?!... Кад сте тако мислили, онда што сте мене звали?! — рече он благим, али и доста прекорним тоном.

Дако и Гргур стадоше. Окуњише се. Видели су да су прекардашили. Кузман је био блед као крпа; али се опет смеуљо. Хтео је да изгледа да он то прима у шалу; али је испод тога вирила демонска жудња, да то, у своје време, плати. Кузман се церекао, али су му се, у исто доба, доње вилице од зла и пакости тресле.

— Хоћете ли, браћо, допустити и вашем другу Љубиши, да и он једну наздрави? — упита он, а глас му је дрктао од узбуђења. Дете, дајте, наточите и мени једну!...

Зубан скочи. Напуни чашу. Пружи је:

— Ево ти, на!... Пуна је као око... Ово што сад би, истина, није било у нашем програму; али сам ја опет на страни Дакиној и Гргуровој... Овај нам угурсуз увек поквари веселе. Њему је то давно и давно требало заварчити. Ја предлажем, браћо, да га сасвим искључимо из друштва, — окрете се он осталој дружини.

— Прима се — повикаше сви, као из једног грла. Само је Љубиша стојао и своје другове посматрао погледом пуним блакости, али и погледом неке неодољиве збиље. Он узе од Зубана чашу. Диже је у вис. У соби наста тишина. Он поче:

— Браћо, другови, пријатељи моји, ја вас уверавам да мене Кузман није увредио, и да ме он не може увредити. Кузман је мој пријатељ. И шта ви сад имате против тога? Ја мислим, да су му Дако и Гргур учинили неправду. И он се опет ено смеје. Није увређен. Он налази да га његови пријатељи не могу увредити. Он све прима и све одбија на шалу. Стога ја молим сву тројицу да се измире... Праштање је најплеменитија одлика човекова. Приђите, дакле, и измирите се!... Нећете?... Бојите се да се не понизите?... Па добро. Ево, чујте, ја вам кажем, да ме је Кузманова здравица веома ганула. Он је тај што је завирио у саме моје мисли, он је тај, што је погодио су чим се душа моја најрадије занима. И ја вас сад питам, шта ви имате против тога? Ви као да не знате, како је то задовољство: винути се умом у бескрајне просторије васељенске. Ето, а што да вам кријем, ја сам овога часа отуд.

Да вам је само знати, где сам био и шта сам видео!... Ја сам својим умом узлетео на највећи врхунац овога чудесног васељенског неимарства. Величанствен приказ! С те сам небесне висине видео сва сунца, све сунчане системе што су на овоме своду небесном; с те сам небесне висине видео оно, што астрономи зову *све*; оно, што ми сви замишљамо да је све; оно, што другога имена и нема него све; с те сам васељенске узвишнице видео васељену... Пазите добро! Немојте да вас што збуни; јер видети целу васељену, значи видети њену безграничност, значи ограничити бескрајност, а бескрајност се не да ни видети, ни ограничити. Па шта сам ја то управо видео? Казао сам вам. Видео сам сва сунца, све сунчане системе, што су на овоме своду небесном. Није истина, да су она тако без икаква реда растурина по овој небесној пучини. Свако је сунце заузело извештан положај у овој општој заједници, а сва скупа имају један облик, облик сочивасте елипсе — налик на нашег Сатурна са својим светлим обручем, кад га на какав телескоп гледамо, само с том разликом, што је наш Сатурн са својим обручима према ономе горостасном васељенском цину, што и мајушно зрнце песка према колосалној кугли наше Земље. Оно колос-зрно трепери као да је у самим брилијантима. Наравно. У њему је смештено два читава милијуна сунаца. Славни астрономи, Хершел и Струве, мисле, да је томе зрну-колосу центар оно лепо сазвезђе на нашем небу, што се зове: „Орион“, и што је и нашем народу познато под именом: „Штапци“. А онај горостасни, двогуби појас што је око тога зрна колоса, није ништа друго до — „Млечни Пут“, наша „Кумова Слама“. И тај појас трепери својим брилијантским сјајем. У њему сија преко осамнаест милијуна сунаца! Изван ове трепераве васељенске грдосије од двадесет милијуна сунаца и сунчаних система, пукла је, свуд унаоколо, црна, бескрајна ноћ, у којој нема ни једног једитог небесног светлила. Исто се тако црни и онај празан простор између онога зрна-колоса и његовог двогубог обруча... Гле, ја ону васељенску грдосију називам: зрном!

Па зрно, ја шта је? Само је питање: колико је то зрно? Колико је, колико је?! Па да вам кажем! Сунчана светлост, која у секунди прелази 300.000 километара простора, требало би стотинама милијуна не година, но векова, па да с једнога краја овога васељенског колоса стигне на други! Па и опет овај комплекс од двадесет милијуна сунаца, што се, по вечитим законима небесне механике, један око другога крећу, није ништа друго, до један засебни, у већем стилу небесног неимарства, сунчани систем, до једна васељенска звезда. И, ко зна, колико стотина милијуна оваквих сунчаних комплекса има у оној, нашем уму непојамној, пучини, пучини без краја и почетка, пучини што се зове: васељена?!... И од свега тога ми видимо само ову јединку! Боже, шта ја ово говорим! Та шта су још кадре да виде ове наше чкиљаве очи?! Ништа; јер шта је кадар да види онај мајушни црвић из царства инфузорије, што је на дну дна нашега свемирног океана? Ништа. Па баш да га каква сила и узнесе на океанску површину, за њ непојамну, и да одатле погледа у бескрајне небесне просторије, — шта би његово око могло да види, да уочи, и једно од другога да распозна? Ништа! Стога се нисам смео ни упуштати у посматрања онога, што је вековима мутило умове највећих светских мислилаца и што баца у несвест свакога, који се усуди да изван ових граница пође.

И Љубиша мало застаде. Гледао нас је оним својим благим погледом. Као да је хтео да докучи да ли смо бар приближно појмили огромност, не огромност, већ бесконачност васељенину. После тога настави, али с неким суморним осмехом:

— Ала су ненасите жеље човекове! Да видите шта ми се било прижељкало, кад сам с оног небесног врхунца посматрао оног васељенског цина од двадесет милијуна сунаца! Прижељка ми се, да међу њима нађем наше Сунце. Ето, то је једна пуста жеља! Хершел и Струве, проучавајући поједине групе звезда и положаје, које оне једна према другој заузимају, нашли су место и нашем Сунцу. Оно је на северној поли онога

зрна-колоса од два милијуна сунаца. И то је светла тачка једног иглиног убода. У ту се тачку збила цела огромна система нашег Сунца, по којој се крећу све његове планете, почињући од Меркура, па све до Нептуна, од њихових пратилаца, па до звезда луталица!... И тај светао иглин убуд, на ономе зрну-колосу, има у своје пречнику дужине девет хиљада милијуна километара!... И ја се загледах у тај иглени убуд. Убуд и ништа више! И ни сам не знадох како сам себе упитам: „Боже, а где ли је она наша весела Земља, са својих пет части света: Азијом, Африком, Америком, Аустралијом, Европом; са својим неизмерним морима и океанима и толиким острвима и с једном читавом милијардом људи?!...“ Само да ми је њу наћи, а ја бих већ лако на њој нашао Европу; а нађем ли Европу, онда је без пђ муке наћи оне две вилинске реке — Дунаво и Саву... А тамо, где се оне састају, тамо се уздиже онај живописни гребен, на коме се беласа наш лепо Београд... А у Београду је и гостионица код „Златног пауна“, а у њој има једна лепо намештена соба, соба из авлије. У тој су соби моји мили и драги другови. Веселе се... И у тај мах догоди се оно — ви знате шта. Ја се тргох и видех да сам и ја ту — ту међу вама... То је било баш у ономе трену, кад је Кузман подигао чашу, да наздрави будућој звездарници, што ће је овај наш нараштај, који се овако предано одаје науци и уметности и уопште сваком напредном и корисном раду, подићи на нашем Врачару... И ви опет нећете један другом да приђете и да се измиристе?... Бојите се, да се не понизите?... Немојте, немојте, понизићете се!...

Ми сви оборисмо главе. Разумели смо га.

II

Од то је доба прошло много година. Од наших другова није жива ни половина. Дако је негде у унутрашњости судија. Перивоје и Гргур умрли су има

више од пет година. Зубан је отумарао некуд у свет. Он, сиромах, у два маха паде на испиту, па га после нестале, као да у земљу пропаде. И Душан није свршио. Али ништа не мари. Он је негде капетан и то капетан прве класе. Него од свих као да је најбоље прошао Кузман. Он, богами, сврши. После одмах доби службу и то указну службу. И врло је брзо догнао до судског секретара, али му се то учини: мршава посла. Једном је приликом рекао: „Ако се сад која пара не намлати, кад се остари и окекеши, неће.“ И тек одједном, а он положи адвокатски испит. И он постаде адвокат. И то адвокат! После се и ожени. Сретно се ожени. Тако сви кажу... А Љубиша — шта је с њим? Где је он? Не питајте. Ено га на Калемегдану. Мало пре смо га тамо видели...

*
* * *

— Ама јеси ли ти то, Љубиша? — упитам га и пружим му руку.

Он диже полако главу. Исколачи она два велика црна ока. Гледа ме мало, па ће тек рећи:

— Гле, ти си то, Мишо!... Ја сам; ето. Не вредим ти више ни пребијене паре!... Седи; седи ту до мене. Добро те сам те видео. Баш ми је мило. А мислио сам на те, болан!

И онда застале, да се мало одмори. Једва је, сиромах, изговарао речи.

— А како су твоји? — упитам га. Знао сам да је ожењен и да има деце.

— Добро су, хвала богу. Жена ми је, срећом, здрава, а деца чила. А да то још није — зло!... Него, чујеш, што имам два синчића, моја два Перишана! Један већ иде у други основни разред... Море, тај учи, не шали се. А онај мањи, што је — жива ватра. Од раног јутра, па до мрклог мрака, тај не увуче језика. Права чегр-

таљка. Упитаће те о чему ни снιο ниси. Ту неки дан ме упита:

„Оцо, где је ноћ, кад је дан?“

Ја му кажем. А он онда:

„А куд оде дан, кад дође ноћ?“

Кажем му и то. Он се ништа није зачудио. Обешко мали! Из оне мале сурлице већ се промаља астрономија... А онај старији — нека ћуталица; али није. И оно је паметан оцин син. Философ прави. Волео бих, да ми онолико не мудрује... Па дођи, болан!... Ја седим...

И онда се закашља, али сасвим ружно. Прави суви кашаљ. Кашљао је неколико минута. Готово се зацену, па опет ништа не може да искашље. По челу му изби зној, а на јагодицама се указа нешто румени, која, мало-помало ишчезе, а лице доби боју зелено-жуту.

Кад се мало поврати, и дође себи, он ми, готово шапутом, рече:

— Нема, брате Мишо, дошло се већ крају!... Мало сам и захладнео. Требао сам већ бити код куће. Ово је брате, крај октобра. Не умем да се чувам... Ох, да ми је само ову зиму да издурам! Ама чим наступи мај — одох ти ја у Златибор!... Боже само здравља! Свезаћу коју пару, макар, што но кажу, на кози ор'о. Него ми тај занат не иде од руке. Ја не знам, како други људи пролазе?... Ја сам ти се сад извежбао у новој астрономији. Ето, ја сам цео октобар појео; новембар сам скроз и скроз прогриз'о. Само му је остао прстенак, танак колико кончић; а декембру сам одгриз'о рогљеве. То су сад нова месечева помрачења. Ја сам их пронашао. Хоћу нека се зна да сам и ја живео на овоме свету... За тај ми проналазак нису требале ни звездарнице, ни телескопи... Жена, деца, а ја болестан. Шта је то 120 динара. Толико само примам. Остало узимају повериоци...

И он се опет закашља, али сад мало слабије, и то сигурно зато, што избаци читаву лопту крви.

— Ништа, не бој се. Ја плујем крв има година, па се, ето, опет живи, — рећи ће он и устаде да пође.

Испратио сам га чак до куће. Седи доле испод реалке, у једној старој двокатници.

— Ја седим доле на доњем боју. За горњи бој поодавно не марим. Због деце нарочито. Онај би мањи досад сто пута слетео стрмоглавце низ степене; а ја ти данас не дам за звездарнице ни марјаша — рече ми он и дубоко уздахну. Стеже ми руку и тако се растадосмо.

*
* * *

Лепо је време трајало готово целих божићних поста. Пред Светог Николу беше нешто тморе и оне измаглице. То потраја дан-два, па се после опет изведри и насташе лепи дани.

На Туциндан ниси могао проћи од силног света. Све је похитало да за раније купи што му треба за велике божићне празнике. Прасаца тма божја. Стоји их цика на све стране. Ђурке каучу куда се год окренеш. Фурунцијски ћепенци покривени тепсијама и колачица... Алвације вичу: „Алва, алва!“ а други опет: „Хајде печена кестења још мало!...“ А кроз ону брују пробије по који Мојсеов глас: „Тазе лимуни и поморанци!“ а с друге стране „Хајде фришког пиварског квасца!...“

Дрва си могао узети пошто си хтео. Један баш упита:

— Пошто та дрва, рођаче?

— Шест динара, газда.

Онај оде. Ама ни главе да окрене.

— А шта је за тебе, газда? Ако сам рекао нисам ти узео!... Реци и ти коју! — учини сељак, кад виде, да се ономе учинило скупо.

— Па да ти дам четири динара... Мали ти је, брате, товар. Да га човек на рамену понесе!...

— Па и то су, газда, паре... Четири динара!... Ја сам крив. Јутрос ми даваше седам, а ја не дам ниже од осам... Тако мени и треба!...

У том суну јато врабаца, те пред волове. Стадоше ону шашу да кљуцају онако узгред и на брзу руку.

— Хоћеш ли још пола динара, рече онај и као спрема се да пође.

— Не могу, газда... Од шест динара није ни паре лакше, — одговара сељак и гледа шта врапци раде.

— Онда окрени!

Сељак га погледа. Нешто се премишља, па ће тек упитати:

— А да није далеко, газда?

— Није. Ето ту одмах испод Барјак џамије.

— А има ли да се уноси?

— Нема.

И онај упаличи волове. Врапци сунуше као облак. Сељак оде мрморити:

— Хе, да ја могу остати само до сутра, а дао би ти мени, газда, за ова дрва и свих десет динара. И онда пође полако.

Тога дана још предвече поче се небо мутити, а од запада стаде бридити хладан горњак. На Бадњи дан освану снег скоро до више колена. И цео је дан брисала мећава... Хћаше ми очи да избије, док одох до „Рајића“, да ми мој пријатељ Смиљанић наточи аков онога његовог доброг неготинца...

— Охо, хо, ево нам Божића с белим огртачем! — повика један улазећи у кафану и стресајући са себе снег. — Дед', Ђуро, једну кајмаклију!... Угреј шољу, рече онај и још једном два тресну ногама о под, да отресе снег, — хоћу да је посрчем овако с ногу, па да идем, да узмем још и меса...

— Е, овако кад дође Божић, онда се човеку све мили. Добро је све, кад је чему време, приметитиће други, који се спремаше да пође.

— Море, зиму вуци још никад појели нису, — додаће Ђуро келнер, дижући шоље са стола...

*
* * *

По мојој кући читав вашар. Као уочи Божића. Ја сам био спремио све што треба. Још сам чекао да момак

уреди печеницу, па да одемо у подрум, да ударимо славину у буре; па је све готово. Међутим, мој мали синчић хоће да падне на нос од посла. Непрестано је тваризао. Одлазио је матери у кујну и враћао се мени у собу. Јављао је на све стране где се што и шта догодило. Излетао је једном два и у снег. Његове радости нигде у свету. Питао ме је кад ћемо сламу по кући посути и хоће ли мама да квоче. Ја му казах да хоће. Он стаде да подскакује, па отрча у кујну, да ту радосну вест и матери каже.

У том заичча прасе. Не би мало, а ето ти мога сина. Сав се зајапурио, а очи му пуне суза.

— Оцо, оцо, заклао Мила гицу — и онда бризну у плач.

Имао сам муку док сам га утешио. У томе ми много поможе тепсија печених колача, што је девојка с фуруне донесе. Међу овим колачима беше и његов голуб.

— Уредио сам печеницу. Баш је лепа. Бела као лабуд. Измерио сам је. Шест ока без цигерице... Збиља, тражи вас некакво дете — рече ми мој момак.

— Па што га не водиш у кујну — госпођи? Знам шта ће. Нека му да штогод!

— Не. Оно није због тога дошло. Оно вас тражи.

— Пусту га!

Момак оде и доведе једног дечка у лаким и већ извештали сурим хаљиницама. Једва ако је имао девет година. Уши и носић поцрвенели од зиме. Сав снежав. Дркће. Приђе ми руци.

— Жив био!... Чиј си ти, чедо моје? — упитах га. Мој синчић већ беше дотрчао, па зинуо да чује, шта тражи ово туђе дете.

Оно ми пружи једно писамце. Његова доња усна чисто заигра. Оно хтеде нешто рећи, али се загуши у жецању.

Отворим писмо. Само четири врсте. Женска рука али доста исписана.

Писмо је гласило:

„Мој весели Љубиша овога часа издахну.

Опростио се тешких мука. Ово вам јављам по његовој последњој жељи...

Његова несрећна супруга — Славка.“

Ја погледах у дечка.

Беше престао да плаче.

„Ово је његов старији син!“ помислим. „Црне велике — паметне очи... Исти отац.“

Устанем. Обучем зимски капут. Кажем мојој Рокси, да је сиромаш Лјубиша преминуо, и онда пођем с дететом.

Снег је још непрестано вејао, а хладан северац сносио га је с кућа и дизао увис, да човек очи није могао отворити.

Кад смо били близу Лјубишине куће, његов синчић отрча напред и код саме капије саплете се и паде у снег. Ја притрчим да га дигнем, али он скочи, и онако снежав отрча да јави мајци да ја долазим.

Његова ме мати дочека на кућним вратима. Она ми пружи руку и рече:

— Хвала вам, господине!...

Упркос ономе бледилу и малаксалости, које се огледало на лицу и у очима ове сироте жене, што је неминовна последица тешке душевне борбе и дуге бесанице, опет је цела њена појава казивала, да је ово једна од оних срчаних природа, коју јади овога света не могу тако лако да сломе, и која с мушком одлучношћу сноси све што је од бога и од људи снађе.

Кад уђох у собу и видех мог јадног друга где лежи мртав на столу, мене свега прође некаква хладна жмара. Груди ми се почеше ширити, а гуша стезати. Сузе ми саме грунуше на очи.

„Бог да ти душу опрости, мој весели друже!“ — моја уста сама прошапташе.

Његова дуга и тешка бољка смрвила га је и испила му и потоњу кап живота. Био је жут као восак, а онај благ израз лица, као да је одсенак задовољене чежње да се једном већ смири... Око његових бледо-зелених усана беше се следрио један осмех, што га је ту оставила

потоња варница његове присебности: „Ето шта је човек!...“

У овоме осмеху био је извајан цео његов живот, пун борбе и горчине; али се у овоме осмеху огледала и она велика доброта душе његове; у овоме осмеху беше нечега надземаљског, беше нечега што само душа наша може да разуме, а језик не уме да искаже...

У соби на миндерлуку седело је неколико жена, махом у црнини. У њиховим укоченим погледима, упртим на самртника, огледала се дубока туга и сећање на оно, што је и њима негда било и мило и драго.

Свакоме се беше следила реч на уснама. Удова покојникова приђе ближе мртвачком столу. Стаде. Загледа се. Наже се мало над лице самртниково — баш као да му је нешто насамо рећи хтела. Она поче, као да се са живим разговара:

— Лјубиша, ево, дошао ти је пријатељ твој; дошао је, чим је чуо да си га тражио... Дошао је, да те види... да види твоју тешку бољку... Дошао је, да те види и упита: је л' ти лакше... Јест, лакше ти је. Ти си оздравио; оздравио сасвим!... И сад се већ на пут спремаш!... Лјубиша!... Лјубиша, моја сјајна на небу звездо!... Ти полазиш на тако далек пут, а ништа ми не наређујеш... Лјубиша, моја дико, мој поносе — моја мудра главо!... Лјубиша!... Ти одлазиш на тако далек, на тако страشان пут, а ништа не рече, на коме остављаш твоја два сина, твоје једино радовање?... Лјубиша, ти полазиш, полазиш за навек, а на коме остави мене тужну, тужну одсад па довека!...

И она стаде. Њени се погледи укочише на бледом лицу Лјубишину. У соби наста опште јецање. А његов старији синчић писну, да срце у човеку препукне. Једна од оних госпа у црнини, уста, пређе полако преко собе, пређе као каква сенка. Стаде код детета. Стаде га по коси миловати, па му онда рече:

— Плачи, чедо моје, плачи!... Плачи доста!... Сит се наплачи, јер ти твог доброг оца никад више видети нећеш!...

Дете се стаде гушити у јецању. Оно одједном иза гласа повика:

— Оцо!... Слатки мој оцо!... Шта ћемо ми без тебе, оцо!...

И ја се нисам могао одржати. Плакао сам као мало дете. Сви су плакали. Само она госпа не. Она се саже. Метну свој образ на образ детињи. Уста су јој нешто шаптала, као оно кад се Богу моли. И оно се дете утиша.

А госпа се после исправи. Приђе мртвачком столу. Стаде више Љубише. Лице јој је било блеђе но оно у самртника; а она сама више је личила на неко привиђење, но на жив створ. Њени се погледи зауставише на оном скамењеном осмеху Љубишином. Ја бејаш заборавио где сам. Гледао сам у ову загонетну жену. Учинило ми се, као да видим страховите таласе који њеном душом бију о студено стење неких далеких и тужних успомена. Успомене су ове, бити не може, везане за онога, кога је она овако болно гледала, а који сад пред њом лежи нем, хладан, непомичан, мртав... Беше настао некакав тајац.

И усред ове тужне тишине врата се на соби одједном отворише. У собу упаде, као рукавица, млађи синчић веселог Љубише. Лепо детенце, као златан анђелак. Сав снежав. Црвене му се образи као обарен рак, а ручице помодриле од зиме. Он најпре бојажљиво разгледа све по соби. Затим притрча матери. Ухвати је за хаљину, и, пун неког детињастог блаженства, повика:

— Мама, мама!... Ја имам гицу!

III

Ја сам постављен за стараоца деци покојног Љубише. То је било по изречној жељи његовој. Кад смо се, на дан погребња, вратили с гробља, онда ми удова покојникова предаде једно писмо, које је он пред своју смрт написао, с препоруком, да ми се преда, чим се с гробља вратимо.

Писмо је гласило:

„Драги Мишо,

Моји су дани избројани. Залуд сам себе варам, да још све наде нису пропале под лед неумитних природних закона. Ту ми је — најдаље до Божића. Чак ми и то пада тешко, што ћу својом смрћу замутирати дечију радост о Божићу. Деца су тако жедна живота, да она неће да знају ни за чију смрт. А зар би им опет лакше било, да о божићним празницима имају у кући једног живог мртваца? Овако ће бар боље утувити, кад им је отац умр'о. Ето, сад не знам, што да ми чак и ово годи?... Проклето себичност! Она кези зубе и на самом самртном часу!... Него да пређем на главну ствар! Имам да те оптеретим једним тешким, али, мени се чини, и једним племенитим бременом. Желео бих да једну бригу мање однесем у гроб. Чини ми се, лакше ћу умрети... Хоћу да ти будеш старалац мојој деци, моме Бори и моме Момчилу. Ох, мој драги брате Мишо, да ти је знати, како је сад срцу моме!... То могу знати само они, који умиру, а по себи нејаку децу остављају. Не знам, како да ти кажем. Или је боље имати децу, или је боље немати. Колико ме је пута растужило што их, видећи да ми се самртни час приближава, морам оставити овако нејачку, неоднеговану, невоспитану, па још и у сиротињи! Ја сад тек видим да је грех рађати децу, а не бити кадри, да их на пут изведемо, или бар да им оставимо средстава, да могу живети и школовати се. Па и опет је куд и камо слађа смрт, кад се последњи поглед самртников заустави на дечици његовој. Ово јесте тужно, али је ово и слатко. После, није само то. Колико су ме пута ова два моја малиша разгалила и насмејала!... А, не, не. Сто пута је боље имати децу, но немати. Ето, она моја старија мудрица види моје тешке мукe, па се и он, сиромах, окуњи и сневесели. И то ме растужи али ме то и разблажи. Прво, помислим: зашто овако безазленом створу да својом тешком бољком загорчавам његову детињу радост? Али опет у тој његовој невеселости ја видим његову тугу, његову болећивост за болним оцем

својим, па ми и то нешто годи. Баш сам животиња! Зар по ту цену да мутим веселост свога рођеног детета!... Али онај млађи за све то ништа не зна. Он чак не увиђа да ја много патим. Изгледа, као да то тако мора да буде, и да ни моја бољка нема права да ма шта ремети у његовом детињем уживању. Понекад се, истина, и он окуњи, али не зато, што сам ја болестан, него што не може да ми сместа каже оно, због чега је онако задувано и упао у моју собу, а то је, кад ме затече, да кашљем и кад угледа преда мном лопте крви. То му се двоје никако не допада. У крв би се чак и загледао, па би ме болно погледао, и онда би се окренуо и отишао, а заборавио би, да ми каже оно, зашто је био онако журно дојурио... Тако је, ту неки дан, упао у собу, па ми се кроз плач оде жалити на Миљчиног Вељу, што му је, вели, отео некакву златну хартију, од које је хтео да начини златног змаја. И онда ме позва, да устанем и да изађем, да Вељи ишчупам уши... Моје златно перје! Ја сам крив и за ову његову сурову жељу... Поцавеља се тамо с братом, па ето га у собу на даву; а ја, у овој мојој муци, шта ћу, већ му рекнем:

— Добро, добро; сад ћу ја изаћи и оном делији ишчупати уши.

Он онда излети, пун осветничког задовољства стегне оне две песничнице, стане десном у леву ударати и претити:

— Оца ће ти сад ишчупати уши!

Него куд ја опет одох! Шта ја теби причам!... Као да ми нисмо били деца.

Дакле, ја тебе одређујем за татора својој деци. Прво је што ваља урадити, да им се час пре регулише пенсија, јер им ја не остављам ни динара готовине. Ја сам и то хтео да регулишем пре, но што умрем, али, кажу, да се тај посао не може ни почети, а толи свршити пре, но што се умре. Него сам барем израчунао колико ће моји имати пенсије... Рачунам да ћу умрети на Туцин дан. И онда ће им доћи месечно 104·16 дин. Мало; али се они за две године и три месеца морају задовољити и с мање. Примите само 69·34 дин. Оно остало да иде на

отплату мојих дугова. Ја ти остављам у аманет да тако извршиш... Кредитори ће пристати — и ту ли си душо. Боље је добити своје и за две године, но никад... Нећу да који од њих сретне моје дете, па да рекне: „Ето, на његовом ми је оцу пропало толико и толико!“ Или, што је још горе, може срести моју веселу Славку и насред улице је зауставити, па јој рећи. „Ама, зар баш тако госпођо!... Ви мени овилендасте оно!... И сад се сербез шетате!... Што једете туђе, кад нисте кадри да платите?!“ Зато нека се моји мало и помуче. Мош' им наћи и мало мањи и јевтинији стан. Боље је и у једном собичку становати, но да нас пред салоном пресретају наши повериоци... Аманет ти божји, Мишо, овако да урадиш — ако хоћеш да мирно лежим у гробу.

Наредио сам мојој Славки да ти јави чим издахнем. Знаш како је... Она, сирота, није досад никад никог сахрањивала, а ружно је имати мртваца у кући. И ма колико да нам је био мио и драг, ми осећамо неку лакост, кад се с гробља враћамо, где смо га за навек предали матери земљи... А сад, Мишо, брате, имао бих ти још пуно којешта напомињати, али се већ уморих. Рука ми дрхће. Не знам хоћеш ли моћи и прочита-ти ово што сам ти написао... Сад збогом!... Аманет ти моја сиротиња, аманет ти ово двоје моје нејачи — ова два моја перишана!... А, најпосле, сети се покашто и твога Љубише — бар онда, кад каквог лепог вечера ишеташ на Калемегдан... Погледај само горе у плаво азурно небо, у онај безброј треперавих звезда, и онда ћеш знати — да је и он тамо... он —

Твој
Љубиша.“

*
* *

Кад ми је год било могућно, ја сам обилазио децу свога веселог друга. Наше се познанство истија развијало. Онај би ми старији увек први притрчао и пошао руци. Онај млађи у први мах се нешто устезао. После

би и он бојажљиво пришао, узео ме за руку и полако је понео устима, али ме је непрестано посматрао, баш као да је хтео рећи: „Ко си ти, пријатељу, те се у нашу кућу довлациш, и то баш онда, од када нам оца некуд однесе? ...“ Тако је. Деци се увек теже приближити, но одраслим. Она туђинца с неповерењем гледају. Она му приступају са неком зебњом и плашњом. Изгледа, да онај инстинкт, што у њима преовлађује, има више разлога да се боји неваљалих и пакосних људи, но ми одрасли. А коме она једном поклоне своје симпатије, тога сматрају као свог укућаника, као неки род; а често се њиховом доласку више обрадују, но каквом туробном ујки, или каквој намћорастој тетки.

Једном затекох код њих ону госпу у црнини, што сам је на дан смрти Љубишине застао с осталим женама, и што је Бори, кад је оно стао за својим оцем да плаче, пришла, помиловала га по глави и рекла му: „Плачи, чедо моје, плачи! ... Сит се наплачи, јер ти твог доброг оца никад више видети нећеш.“

И Момчило јој се приближи па је гледа, гледа је с пуно детиње преданости и наивности. Он као да је погледао, кад ће га ова добра жена помиловати, па да јој се сав преда, спреман, ако хоће, чак да се мало и промази. Онај старији стао мало даље. Он као да је осећао, да овој доброј госпи није сад до забаве и шаликања с децом. Стога се он ограничио, да је просто гледа. И он ју је гледао с неком врстом детиње побожности.

Међутим, она беше још непрестано сетна и бледа. Израз њена лица, овога пута, беше нешто сањалачки; оне њене, иако заморене, али опет живе очи, онај њен оштар поглед и цело држање њено — одсијавали су неком необичном решеношћу и самопрегоревањем. Па ипак цела њена појава имала је нечега у себи што подсећа на сенке мртвих. Њено се бледило преливало у неку прозачност, а прозачност је, зна се, из области духова.

Чим ја у собу уђох, она устаде. Устаде као какво величанство. Она се само лако поклони — знак, да се

прашта. После се окрете Љубишиној Славки. И то је значило: „Да ја идем!“ И она пође. Стаде. Погледа у Момчила, па у Бору. Њено се лице чисто преобрази. Оно сину неком благошћу, неком надземаљском добротом, добротом што теши, што оживљава, што усрећава. Онај малиш диже своју главицу, и онај старији јој притрча. Добре се душе разумеју и без речи. Она спусти своје суве руке на њихове анђелске главице — као да их благосиља. Пољуби прво Момчила, па онда Бору. И онда њена уста нешто прошапташе. Рече им нешто. Они оба у један мах климнуше главом, а по лицу им плину простодушна детиња радост. Она се после исправи. Оде.

Оде као сенка. Славка је испрати до капије. Врати се, и онда ће ме упитати:

— Како ми се чини, ви не познајете моју пријатељицу?

— Не познајем. Видео сам је први пут на дан смрти јаднога Љубише.

Лице Славкино замрачи. После ће опет рећи:

— А она вас познаје... Него откуд ћете је сад познати. То више није она Пава...

— Која Пава?!... Да није Пава Тетовалина?

— Јест, то је Пава Тетовалина...

— Боже, шта рекосте!... Она госпа у црнини? То је Пава... то је оно лепо плаво девојче, то је онај златнокоси божји анђелак?!...

Удова Љубишина окрете главу у страну. Један дубок уздах оте јој се из груди.

— И она носи црнину... Ко је њој умро?...

— Отац. Не само отац. Њој је помрло све. Најпре је саранила своју младост, па — своју срећу и сва своја надања... После јој је и отац умро...

— А њен муж?...

— Њен муж?!... Не помињите га... Ви знате њеног мужа. — Како га не бисте знали? Та он је ваш школски друг, ваш и мога јадног Љубише — одговори Славка неком врстом одвратности и гнушања.

Ја је погледах. Стотину ми мисли мину кроз главу. Она ће опет рећи:

— Него, не питајте за њега! Ја се стресем кад га се сетим... Он је тај, који је њену младост саранио, њену лепоту уништио, њену срећу разорио, њене златне девојачке снове у незнан развејао!...

— Па ко је њен муж?

— Збиља ви не знате. То ми је, одиста, чудно! Где сте ви могли бити, кад се она испросила, кад се она усрећила?

— Ово је десет година како шпартам са службом по Србији, а за пуне четири године нисам могао добити ни за практиканта... У нас, ви знате, и за грех оца пате чак и деца, и не само деца но и унуци његови.

— Па сећајте се, имате ли кога од школских другова у Београду? — упита ме она одједном.

— Имам. То је адвокат Кузман...

— Е, сад знате... Адвокат Кузман муж је несрећној мојој пријатељици Пави...

Она се соба окрете око моје главе.

— Она, Пава — она госпа у црнини, то је жена адвоката Кузмана! — повичем више у себи но онако.

— И ви се чудите?...

— А ја сам чуо, да се Кузман срећно оженио...

— Реците, тако говори свет; а свет је свет. Он често говори о ономе што не зна, што не види; а што би требало и да зна и да види, он то неће ни да зна ни да види... Ето, свет говори и то, да је Кузман нежан муж, да он чини својој жени више но што би чинила мати своје јединчету. А она, Пава — неблагодарна, осорљива, неваспитана, размажена — као јединица богатога оца — за све то неће да зна, она доброту, нежност, предусретљивост свога мужа ногама гази!... И зато је цео свет на страни њенога мужа... О, г. Мишо, ала је мало правичности, ала је мало добра у овоме свету! повика удова Љубишина, а очи јој се напунише сузама. И она настави:

— Јест, тако је. Она ми се, сирота, досад јадала, како осећа умор и како види, да већ подлећи мора. Она ми

готово кроз плач рече: „И баш неваљаство хоће да слави своју победу!... Него је срећа, што видим, да ми је животу крај“. И ја јој верујем. Она ће брзо за њим — за мојим јадним Љубишом.

Ја је погледах. Нисам је разумео, али је она мене разумела. Зато ће рећи:

— То је, г. Мишо, једна дугачка и тужна историја. Ви ћете је једнога дана чути. Ви треба да је чујете... Како се она, сирота, обрадовала, кад сам јој казала, да вас је мој весели Љубиша одредио за стараоца нашој деци. Она ми мало пре баш рече: „Јест, њега је покојни Љубиша од свих својих другова највише волео... И, видиш, он га на самртном часу није заборавио. Он му је поверио највеће своје благо — своју породицу!...“

IV

Онај велики снег, што је о Божићу пао, дуго се задржао. Таман се нешто отопи, а ето ти озго новог. Тако је то трајало све до краја јануара. Па и оне мразеве свет није утувио. Реке се следише, да су преко Саве и Дунава могли слободно топови прелазити. Путеви, стазе и тоциљајке на све стране. Свет поче заборављати, да су доле, под његовим ногама, две грдне реке, што су њима, доле-горе, пловиле лађе и пароброди. Срећа је била, те не дуну каква јужина, да онај дебели снег за дан-два слисти, а било би несреће. Пролетње би нас поплаве просто подавиле. Него га она ноћна сувомразица и оно благо фебруарско сунце, мало-помало изедоше, те оста као теница. Па и кад ледене коре почеше пуцати, није било оне обичне хуке и ломњаве. Лед се беше, тако рећи, сâм од себе изео. Савом и Дунавом као и иде дан-два, па га неста, као да га ни било није. Него су сувомразице трајале готово до априла. Већ дође и Ускрс, а шуме и дрва и не мисле да озелене. Једва беху нешто врбази кренули. Деца су

о Врбици носила голе гранчице. Мој ми синчић, кад се с Врбице врати, готово кроз плач рече: „Отац, ето, шта су нам дали!...“ и показа ми две-три голе врбове шибљике. „Миличин Драга каже, да су они лане имали зелену Врбицу... Зашто и нама сад тако нису дали?“ — Ја сам му, ваздан, објашњавао, зашто је то тако лане било, а зашто је ово овако сад, али он то није могао да појми. Он остаде при ономе што му је Миличин Драга казао, и, сва је прилика, да је држао, да је ове године неко деци подвалио... Врбица је Врбица. Она треба да је зелена.

И тек после Ускрса насташе топлији дани, али, опет, с необично хладним ноћима и сланом. Еле, ми скупо платисмо оне лепе дане, што смо их имали ове зиме све до Бадњег дана. Може се казати да је право пролеће настало тек почетком маја. Онда се тек природа беше сасвим обукла у своје свечано пролетње рухо. Јоргован у највећем жеку цвета, а већ га стигао багрени кестен, па чак и мајска ружа. Калемегдан је блистао у цвету и зеленилу. Ваздух се беше испунио мирисом беара, мајске руже и другог пролетњег цвећа. Славља и косов већ су јутром и вечером, извијали своје заносне мелодије... На место оне зимушње ледене укочености и мртвила, наступио је живот, живот бујан, живот заносан... Нико као Бог!

*
* *
*

Предвече би Калемегдан просто оживео. Ниси могао проћи од силна света... Свет је жудан зеленила, цвета, мириса. Свет је жудан живота.

Пред „Круном“ сви столови заузети. Тако исто пред „Краљем“. Ја сам неколико пута прошао сав Калемегдан. И двапут сам се заустављао на оном стрмом буруму, где су се негда, овако исто као и ми сад, заустављале турске аге и бегови, те су се дивили издашности Алаховој, који је Београд и његову живописну околину обасуо својим дражима и лепотама, али су и

мрко погледали ономе непрегледно равном Банату и Бачкој, куда је негда трчао своју бесну кошију пророков Бурак, газећи гредом својим ватреним копитама простране неверничке царевине и краљевине, док, најпосле, није под зидинама гордога Беча и сâм посрнуо!... Стао бих, велим, и ја ту, те се и сâм дивио раскошности природе и ономе горе, што држи на карару читаве светове, што муњевитом брзином круже по бесконачној пучини небеској, дајући живота себи, дајући живота миријадама других створова! Гледао бих и дивио се величанственој панорами, што се оку човекову с овога гребена даје. Далеко тамо на југозападу оцртава се мрк ланац ваљевских планина. По овоме ланцу поређали се, један за другим, као какви вечити стражари: Маљен, Крчмари, Повлен, Јабланик, Дебело брдо, Медведник; а мало удесно повија се мрка пруга Цера и Видојевице; а тамо преко Саве, у китњастоме Срему, сири плава Фрушка гора — те дели широку савску долину од непрегледне равне Паноније... Ето, ове су дражи негда зауставиле и силне римске легионе, те су овде стали, стали и опили се лепотом ове циновске панораме, стали и ту подигли свој бели Сингидунум!... Ја сам сад тек појмио оне честе навале силних краљева и царева, што своје халовите војске ломише о тврде бедеме белога града Београда! И тад моје срце заигра, а душу обузе неко небеско миље... Моја уста сама прошапташе:

„Тебе Боже хвалим!“

Овај лепо Београд, овај алем-камен у венцу Балканскога полуострва, данас је престоница, данас је огњиште Српства и његовог надања у боље дане своје.

Био сам јако ожеднео. Једва уграхих једно место пред „Круном“.

— С допуштењем? — упитам ону господу за столом.

— Молимо, молимо — одговори ми један дежмек.

Поручим чашу пива. И у тај мах један разносач баци на наш сто једну елегантну посмртну листу. Једна од госпођа дочепа је. Стаде је у себи читати. То је ишло

сасвим полако. Лепо се могло видети, како уснама миче — сриче, док ће одједном повикати:

— А, гле!... Мићо... Умрла!... Сирота!...

— Ко рече да је умро, — повика онај дежмек, по свој прилици муж оне госпе, што је читала ону посмртну листу.

— Пава Кузманова!... Бог да јој душу прости!... А ми се данас договарасмо, да јој који дан одемо, да видимо шта ради... Хеј, весела Пава!... Или је могла она да живи, или нико. Баш ни тај Бог не зна шта ради. Да јој је отац жив, просто би пресвиснуо. То једно дете. Она му је била све... Ето, сад твоме Кузману!... Сад му је све потаман!... — непрестано јадаше она госпа, и ону листу не пушта из руку. После тек наста право читање, док се онај дежмек окрете, погледа по свима нама, па у ону госпу, и онда ће рећи:

— А што ко моме Кузману?... По чему је он мој... Колико мој, толико божји! — и онда куцну у чашу, диже главу и погледа преко оног света. Тражи келнера. Хоће да плати. Види се.

— Е, богме, сад је одиста Кузману кркнула дебела гуска, — примети један омлађи господин, или је брат или шурак оне дежмеку. — Нема сумње, она му је све завештала.

— Е, није, него није! Кузмо јој не би дао да се с душом растави, док не изврши све, што земаљски закони траже, — рећи ће онај дежмек, и опет куцну у чашу, само сад мало живље, а уз то оштро повика: „Да платим!“

Она је госпа још читала Павину посмртну листу.

— И тај је човек баш сретан, — настави опет онај, што мало пре рече, да је Кузману кркнула дебела гуска. — Тридесет хиљада дуката слапиће као једну пару. Онај Гетовалија није ни знао шта има.

— И више и више, — додаде један већ просед господин, који је досад ћутао и пушио.

— А и Кузману рачунају на десет хиљада, — примети онај млађи.

— И свих дванаест, богами... Како је тај намлатио толике паре, ђаво би га његов знао; а знам, кад га није имао за што ни пас ујести, — додаде онај проседи господин.

— Видиш, Мићо, погреб ће бити тек сутра у три по подне. Како би било, болан, да одемо тамо до вече да мало поседимо?...

— Болан био наш душман, а не ја!... Што ме ту „болмаш“!

— Боже мој, Мићо... Ти све тако... Пред толиким светом!...

— А што си ме окупила ваздан: те ето ти твога Кузмана!... А почем је мој!... Те хајдемо, Мићо, тамо, да мало поседимо! Ти знаш да ја за то не марим. Ето ти мајке и брата, па иди, ако ти се иде. Ја, богами, нећу. С мртвима немам никаква посла; а, најпосле, мртви мртвима, а живи живима! — повика Мићо, и онда опет куцну у чашу и живо повика: „Да платим!“

Овакву жучност код оваквог дебелка ретко је кад видети.

Она госпа окренула главу у страну. Наљутила се. И остали се беху сви ућутали.

— Да платим! — продера се опет онај, да се сав онај свет окрете, да види шта му је, те се толико дере.

Келнер дође.

— Молим, — рече он, и намести оловку на свој бележник, а једнако се обзире, да види, да ко још што не тражи.

— Да плате — повика неко оздо с доњег краја стола.

— Сад, сад! — одговори „цалкелнер“, па се окрете г. Мићи: „Молим!...“

— Шта, молим! — осече се г. Мића на келнера, — не може човек да вас дозове. Дерњам се овде као луд. Кад још једном видите да вам дођем, похвалите се!...

— Молим! — одговори келнер стојички, непрестано држећи оловку на своме отвореном записнику.

И после дугог обавештавања, шта је ко имао, ухвати

се рачун и дежмек плати за све. После усташе, лако се поклонише и одоше.

Ја узмем посмртну листу веселе Паве. Она је гласила:

†

Моја добра, моја племенита супруга

П А В А
РОБЕНА СТОЈИЉКОВА

после дугог и тешког боловања, премину у два по поноћи између 11. и 12. овог м. а у најлепшем добу живота свога. Ову тужну, ову по ме црну вест јављам својим пријатељима, својим сродницима и својим познаницима, молећи их за тихо саучешће у овој непребољивој тузи мојој...

12. маја 18**
У Београду.

Ожалошћени супруг:
Кузман Јеличић,
адвокат.

Смрт ове сироте жене и мене је веома дирнула. Знао сам, да је јадница ту. Славка покојног Љубише има неколико дана како и не долази отуд. Децу је оставила код мене, али ту неки дан дође те их одведе. То је било по жељи сироте Паве. Хтела је, да их још једном види и омилује. Славка јој је ту жељу испунила.

*
* * *

Сутрадан, а то је на дан Павине сахране, дође мојој кући Славка. Много се беше променила. Лице јој тужно и исплакано. Она ће ми рећи:

— Знам, да сте већ чули, да је сирота Пава свршила... Ето, г. Мишо, мени је баш суђено да оне, који су моме срцу били мили и драги, испраћам, једно по једно, њиховом вечном боравишту!... Хеј, моја добра Паво, моја велика мученице, моја светитељко!... И ти оде, оде за навек!... А да ти је знати, како си смрћу својом тешко ранила и онако болно срце моје, а душу потресла и растужила!

И она стаде да се гуши у јецању; али се одједном исправи:

— Опростите, господине! Ја вас увек узнемирих својим плачем и својим сузама — свуд па, ево, и у вашој кући! Ја то избегавам, али, ето, не може се... Дошла сам да одведем децу... Хоћу да их спремих, да их обучем у свечано руво... те да и она пођу да је испрате, да је испрате до њене вечне куће. Она је њих волела. Она је била њихова заштитница и добротворка за живота. Она ће бити њихов анђео хранитељ и после њене смрти!...

— Госпођо, ја немам шта да вам праштам. Напротив, ви вашим сузама будите у мени иста осећања; ви својом тугом изазивате слике из моје прошлости, а, у исто време, подсећате нас на ташт и пролазан живот што је на овоме свету... Ја сам се са својом Роксом још синоћ договорио, да и ми идемо на пратњу веселој Пави. Истина, с Кузманом се сад не познајем. Ми од нашег ђаковања нисмо имали прилике да се видимо и да старо познанство обновимо; а био би ред, да му одемо и да му изјавимо наше учешће у његовој жалости. Али ме је нешто уздржало. И боље сам учинио. Ми ћемо се, штоно кажу, и незвани и невиђени, придружити томе тужноме спроводу. Ако ће. Кад се ко на вечни пут испраћа, не пита се ни за знанство ни за познанство. Тамо нас покрећу друга осећања, а не она, што нас одводе на бурна весеља и игранке, на села и на забаве... У овоме је све земаљско. У ономе има нечега што је божанско. Кад се за самртником иде, онда се разговетније распознају наши путеви на овоме свету; онда као кроз неко сумрачје видимо: шта смо, шта смо били, шта смо сад и шта ћемо бити у вечности!...

— Како вам благодарим, г. Мишо! Ви сте увек добри... Дођите! Ви још не знате, како вас је она поштовала — вас и све оне, које је мој весели Љубиша волео и уважавао... Дођите! Тамо ће бити њених пријатеља. Света ће бити доста, али то ће бити онај свет, који је дошао да прими „тиха саучешћа у непребољивој тузи

њенога ожалошћенога супруга“, — рече удова Љубишина гласом неког тешког душевног бола.

И она узне децу за руке и оде.

*
* *
*

Спровод је, одиста, био сјајан. Беше се искупио отмен београдски свет. На пратњи је било, истина, много пријатеља и познаника покојног Стојиљка, оца покојничиног, али је маса осталог света дошла по познанству, по разним везама и пријатељству према Павином мужу, адвокату Кузману; а овај опет као што се видело, није ништа жалио, да овај спровод испадне што сјајнији. Свет је у овој Кузмановој издашности гледао искрену тугу једног нежног и тешко ожалошћеног мужа... Велика мртвачка кола, сва у кристалном стаклету; скупоцен метални сандук, покривен црном чохом, а озго златом богато извезеном одеждом. Испод ових богатих дарова, вирили су рескави уреси мртвачког покрива од чистог белог атласа. Озго по сандуку положен је велики, као снег бео, скупоцен венац од вештачког цвећа, с грдним црним тракама, а с натписом:

„Својој доброј и племенитој супрузи Пави, ожалошћени супруг Кузман Јеличић, адвокат.“

Мртвачка кола вукла су четири коња с црним чоханним покровима и црним перјаницама. Пред колима је, у два реда, ишло дванаест свештеника и два ђакон и један протођакон, у богатом црквеном орнату. Поред мртвачких кола ишло је са стране по шест људи с грдно великим воштаним свећама, а о рамену с црним свиленим марамама. Напред је ишао онај с црним политираним мртвачким крстом, на коме су треперила три златна слова: П. С. К. О крсту је висио диван венац од природног цвећа — од самих мајских ружа и белих и жутих зеленкада. За крстом су ишли ђаци с новим чирацима и рипидама, на којима су се лепршале црне свилене мараме... А оно тужно и монотono

„Свјати Боже, свјати крјепки!“ певале су, наизменце, две певачке дружине...

Спровод се кретао полако — ногу пред ногу. За мртвачким сандуком ишао је, погурен и погружен покојничин муж, адвокат Кузман, у црним хаљинама, с црном пошом око врата, да му се ни колико кончић не види бела јака. На рукама је имао као гагат црне рукавице... Одиста га је било тужно погледати. Био је неошишан и разбарушен; а брада у неком чудном нереду. У лицу црн као земља. Да није ишао за мртвачким колима, рекло би се, да су га водили на губилиште.

С десна и лева ишле су неке постарије госпе у црнини. Можда неке његове рођаке. Мало даље за њима ишла је једна висока госпа у црнини, с великим црним велом преко главе и лица. Она је водила за руке два лепо обучена мушкарчића, као две златне јабуке. Онај мањи непрестано је зверео на све стране и често би дигао своју лепу анђелску главицу и погледао у ону госпу и нешто би је запиткивао. Онај старији ишао је оборене главе и исплакана лица. То је била Славка, удова покојног Љубише са своја два сина — Бором и Момчилом.

Опело је било у Саборној цркви. На опелу је чинодејствовало и Њ. Високопреосвештенство митрополит Михаило; а кад је спровод дошао и пошао звонило је и оно највеће звоно на катедрали српске престонице.

— Хе, људи, овакве пратње ја не памтим. Ето, покојницу већ унесе у цркву, црква је дупком пуна, а гле шта је још света у порти, и још једнако улази, рече један господин својим друговима, који не хтеше да се гуше, већ осташе напољу. Могу коју и попуштити. Међу њима смотрих и онога јучерашњег дежмека испред „Српске круне“.

— Море, Кузман је данас голема звер; ово је дошло све њега ради. Покојницу, ја не верујем, и да је ко од нас познавао, — рече један омален и лепо обучен господин, у цилиндру и жућкастим рукавицама.

— Ништа не мари. Доста је, кад је она њему завештала толико; да зобље, позобати не може, — примети један други, с дугим и зализаним бакенбартима.

— Да га сав овај вашар кошта пет стотина дуката, опет ће му остати двадесет и пет пута толико, ако не и више, — додаде један дугајлија и приђе ономе првом, да и он упали цигару.

— Ама људи, неће то тако бити. Није она њему све своје имање завештала... Мени опет данас неко рече, да је она с њим врло рђаво живела и да је знатан део своје очевине оставила на некакве добротворне сврхе, — примети један омлађи господин, у црним хаљинама од финог первијана и такозваним полуцилиндром и штапићем од некаква рујева дрвета са сребрном главом Маратовом, што је беше принео устима, те с њом превлачи час преко левог брка, а час преко десног, које беше марљиво усуквао и заковрчио.

— Таман посла! Зар би Кузман био луд да овако немилостиво баца паре на сахрану жене, с којом, како велите, не живи још од првих дана, — примети један господин из истог друштва и стаде да дува у дуван, који му се беше јако осушио.

— Па како је онда могла оставити толико имање мужу, с којим није лепо живела? — упитаће један младић, који је досад с пажњом слушао шта људи говоре о овој богатој покојници.

— То и јест оно што је загонетно у целој овој ствари. Мени то доиста чудновато изгледа. Ја оно знам и разумем; али ово нити знам нити разумем; факт је, да они нису лепо живели од како су се узели; а особито од пре две-три године. И, сад, погледајте овај сјајан погреб; а опет јесте ли приметили ону погруженост адвоката Кузмана?... Ко би свему томе часнога крста ухватио?! — рећи ће онај у цилиндру и жућкастим рукавицама.

Онај мој јучерашњи дежмек испред „Српске круне“ само се смешио и пушио. Он је управо пућкао, а није вукао у себе.

— Има, драги моји, у свету пуно ствари, које су многим и многим неразумљиве. Зато је Бог дао адвокате. Они то све разђелдишу. Кад треба они замрсе, а кад треба они одмрсе. Оно што је нама овде нејасно,

зар то мора бити нејасно и ономе онако погруженоме и уцвелееноме супругу покојне кћери богатога Стојиљка Тетовалије?! Боже мој, зар ви нисте имали прилике, да видите да наш пријатељ Кузман може да буде врло нежан супруг и човек необично милостива срца... Да није њега било, онај весели Станојица архивар, још би и данас био у лудници, — приметиће онај у дугим и залезаним бакенбартима; а онај дежмек на њ главом... Нешто му као прети.

У том се у цркви зачу оно тужно:

„Придите посљедњеје цјелованије, дадим братије умершему!“

И свет поче излазити из цркве.

— Хвала богу, кад се ово једном сврши! Ови наши попови развуку, брате, као баба цицвару, чим им овака моруна у алов ускочи; а кад каквог сиромаша опевају, они то смандрљају надвоје-натроје... И после не може човек да их стигне, кад се гробљу пође, — рече онај господин што је имао онај сув дуван.

*

*

*

Још онога дана, пред само вече, дође ми старији синчић покојног Љубише и предаде ми једно писамце од своје мајке.

Јавља ми да је слаба, па није могла она да дође, а има да ми преда нека важна документа и једно писмо, па ме моли, да, ако ми је икако могућно, дођем још истог вечера. Одем. Славка ме дочека на собним вратима. Била је, не бледа у лицу, већ готово црна. Поглед заморен, а израз лица казивао је необичан бол и малаксалост тела.

— Како сам вам благодарна, г. Мишо! Ето и ви сте осуђени да већи део и времена и ваших брига посветите другоме, а и ви имате своју кућу и своју породицу. Али, ако ће. Има Бога. И он ће вам то платити!..... Смотрила сам вас данас на пратњи, али се у ономе свету изгубисте, а још сам вас тамо хтела замолити, да прво свратите овде. Имам да вам опет предам један

аманет и једно писмо, писмо једне особе која је овога тренутка — горе! — рече ми она тужно и свој поглед упре у небо.

Ја је погледах. Она се осмехну.

— Молим — само седите. Сад ће вам све бити јасно.

Ја седох. Она оде у другу собу. Не би је за неколико тренутака. Врати се. Носила је грдан свежањ хартије, брижљиво завијен и запечаћен на неколико места. Она ми најпре предаде једно писмо. И оно запечаћено — рекао бих истим печатом као и онај пакет. На печату изрезан паун. Мајсторски гравир. На рашепуреном репу могло се лепо познати свако колце пауновог перја. У кљуну држи једну пантљичицу. На њој беху изрезана ова слова: С. Т.

Отворим га.

Оно је гласило:

Драги пријатељу,

Допустите ми, да вас тако назовем! Они који умиру, на то треба да имају права.

Пријатељу,

Ја сам, као и све моје друге, у данима кад још не бејаш познала овај свет, у данима девојачке безазлености и златних снова, сањала о својој срећи. И ја сам, одиста, могла бити срећна. Све ми се чини, да сам на то и имала права, кад та моја срећа није условљавала ничију несрећу. И та је моја срећа разорена. Разорише је људи, онакви, каквих је пун овај свет. И тако сам ја постала једно несрећно створење. И да бих горчину дана свога живота ма чим разблажила, хтела сам да чиним добра дела, јер сам била богата. Али ми ни то не дадоше људи. И не само људи, већ се пред ове моје жеље испречише и сами земаљски закони! Нисам била власна да располажем својим имањем без одобрења свога мужа, и то баш оног мужа, који је моју срећу разорио, да на њеним развалинама своју срећу заснује.

Драги пријатељу,

Оно што се није могло да учини за живота мога, ја желим, да се то изврши после моје смрти. Ето, видите, требало је да ја најпре умрем, па да се једно добро

учини. И ја ћу, пријатељу, за дан-два, умрети; али чини ми се, нећу се моћи с душом раставити, ако још за живота свога ове моје жеље, овај аманет једног несрећног самртника, не видим у рукама човека, за кога би била сигурна, да ће имати и воље и снаге и одважности, да се ухвати укоштац с оним, који стоји на путу, да се ова моја жеља изврши. И, тако, пријатељу, тај је избор на вас пао... Вас је за једно тако племенито дело, још пре мене, изабрао један други покојник. То је и ваш и мој пријатељ. То је покојни Љубиша. Он вам је на аманет предао своје највеће благо, своју породицу. Ја вам на аманет предајем опет тако нешто. Ја желим да моја очевина, коју је мој отац с муком и поштеним радом стекао, буде употребљена на племените и корисне сврхе, а не да се она разнесе на нечисте и стидне оргије људских страсти. То је моја последња воља. И ја сам је својом руком ставила на хартију и све остало учинила, што наши земаљски закони изискују, па да се та моја воља и од земаљских судова призна и да се поштује. То је, другим речима, мој тестамент. У томе тестаменту вас сам означила за стараоца свога имања и за извршиоца мога тестаента. Верна копија тога тестаента, коју сам опет својом руком исписала, а која је, као оригинал, снабдевена свима условима, који се и за оригинал траже, затворена је опет за себе и запечаћена истим печатом. И све се то, с осталим документима и папирима од вредности, наводи у једном великом завијутку, запечаћеном истим печатом. И тај ће вам пакет предати моја пријатељица Славка истога дана, кад и ово писмо; а ја сам је молила, да то учини чим се с гробља врати. И што год вам буде нејасно, тамно, питајте њу. Ништа нема што њој није познато. Она је била повереница најнежнијих тајана срца мога; она је била сведок мојих сретних дана, она је била сведок и моје горке туге и мојих најцрњих дана! Ето, пријатељу, шта сам вам имала да кажем пре, но што се с овим светом опростим!... И сад лепо осећам да ми је лакше. Чак лакше и дишем. А знате зашто? — Проста ствар, што сам извршење своје највеће жеље предала у

ваше руке... Знам да ћете при извршењу овога аманета наилазити на грдне препоне. На сваком кораку, на томе путу, пред вас ће се испречити један страховит човек, моћан по везама што их има с људима и од положаја и од утицаја. Није потребно да вам га именујем. Чим се с њим сусретнете, он ће вам се сâм представити: „Ја сам тај“. Он ме је као црна сенка почео пратити одавна. Да бих од њега побегла, ево, ја умирем. Али га се ви не бојте. Ви ћете га, уверена сам, победити. Ви ћете га једнога дана видети како се пред вашим ногама ваља, ваља се по прабини понижења, које је сам себи створио... А сад?... Збогом, пријатељу!... Жао ми је што вам овај свој аманет нисам могла лично испоручити... Та ми смо стари познаници! Ја вас познајем још из оних својих сретних дана. Први пут сам вас видела и познала, кад сте с њим прошли поред наше куће. Сећате ли се? Откуд ћете се сетити!... Ох, ала то беху срећни дани!... Збогом! Ја одох тамо... Кад неког лепог вечера погледате горе у оно азурно небо, у онај безброј треперавих звезда, — онда, знајте, да ћу и ја тамо бити — ја

ваша пријатељица
Пава.

Чудно!... Овако је исто завршио своје писмо и он — мој весели друг Љубиша!...

*
* *

— Е, сад би било у реду да чујете и њихову жалосну историју рече ми удова покојног Љубише. Друкчије би вам много штошта било тамно и неразумљиво... Јест, ви треба да чујете све пре но што се с њим сукобите... Сирота Пава! Она ме је заклела да вам све испричам. Како ме она грчевито шчепа својим сувим и врелим рукама, па ми готово шапћући, рече: „Чуј, Славка, г. Миша мора сазнати све моје јаде, све моје ваје; он мора сазнати и ону очајну борбу моју, што сам

је водила против онога демона, која ме, ево, сурвава у хладни гроб!... Кад све то сазна и чује, онда ће тек, чини ми се, примити срцу онај мој аманет и не дати да над мојим гробом демони пирују... Хоћеш ли?!...“

Ја јој ништа не одговорих. Нисам могла. Била сам се загушила у јецању. И њене су очи биле пуне суза. То беху њене потоње сузе, сузе нашег потоњег опроштаја. И она ми више ништа не рече; она само привуче моје руке устима, па их стаде љубити. Уста су јој била хладна, и дах јој је био хладан, хладан — као у самртника. Она је те ноћи издахнула.

— Па учините то, госпођо! Ви сте то и мени обећали. Знате ли кад ми оно рекосте: „То је дугачка и тужна историја. Ви треба да је знате. Ви ћете је знати...“ Почните, госпођо! Ја вас слушам...

— Не сад...

— Сутра?...

— Пошто издам Пави седмицу — одговори ми она и окрете главу у страну. Она се поче гушити у јецању.

V

Једва сам чекао да моји полежу, те да одем у своју собу за рад и да ту, у тишини, разгледам документа покојне Паве Кузманове, иначе онај мој немирко не би ми дао маћи. Он би сто пута творизнуо, да ми као бајаги нешто важно каже, или да се на кога било потужи!...

У мојој се кући све утиша. Вече је било тихо и благо. Само што по неко још прође улицом, и по која кола прозвркте горњим сокаком.

Ја узмем Павин пакет. На њему пет печата. Сви су здрави. Отворим га, али тако да му печате оставим неповређене. То беше читав сноп некаквих хартија. Било их је и масних и чађавих. На првој хартији, озго

на полеђини, стоји Павином руком записано: „Читајте редом!“

Узнем, дакле, прво овај акт. То је било некакво дугачко писмо. Потписао се некакав Станојица архивар.

Оно је гласило:

Госпођо,

Иако нисам достојан да се дотакнем стопа куда ви пролазите, опет вас молим да ме саслушате. Ствар се не тиче само моје несреће него и ваше.

Госпођо, ви ме не познајете. И ја ћу вам се одмах казати ко сам. Ја сам једна пропала егзистенција; ја сам један тежак грешник. Не. То је мало. Ја сам злочинац, који сам такође имао удела у разоравању ваше среће, вашег домаћег мира. Може бити да бих боље учинио, да вам не откривам овај злочин, јер сам уверен да ће вас то убити; али је сто пута боље, да се изложите новом јаду и душевном болу него да злочин вечито триумфира, а невиност да буде изложена бешчашћу и скрнављењу. Ствар се, дакле, тиче вашег мужа, адвоката Кузмана... О, знам, ви ћете, госпођо, по племенитости ваше душе и доброты вашег срца, помислити: „Ово је неки клеветник!... Хоће да се свети, што му је мој муж стао на пут, да чију част не окаља, или кога је мој муж, путем закона и власти, казнио, што је нечију част окаљао, или му се за мучно стечену имовину машио!“ И то је сасвим природно да тако помислите. Па ипак није тако. На моју и на вашу несрећу није тако. Зато треба да ме саслушате.

Било би у реду да вам то чудовиште, што вам је сад муж, бар у овлашној слици нацртао, али би за тај посао била слаба и далеко вичнија пера, него што је моје — једнога судскога архивара. Ето, ја прво не умем ни да почнем. Ја управо не знам ни где је прави почетак злочинима, које је ваш муж засновао и откао, а још мање знам, где ће им крај бити. Можда им је клица чак у материном млеку, које је као дете посисао, можда су се њихове жилице зачеле у његовој околини, а можда

и у самоме нашем друштву и у животу којим ми данас живимо.

Прво имам да вам кажем, да је Кузман мој венчани кум... Кум!... Ах, госпођо, ви би се згрозили, кад би знали, колико неваљалства, колико лупештва има у томе човеку што је, по несрећи, мој кум, а ваш муж!

Дакле, прво да почнем, како смо се ја и Кузман окумили, па онда да кажем зашто сте се вас двоје узели.

Мене је нека недаћа нагнала, да прекинем школовање и да се примим за практиканта у Варошком суду, а још ми је требало само година и по, па да свршим права. Тада је у суду био секретар Кузман Јеличић. Чудо је, што ме тај човек, од првих дана, за се привеза. Мени се за онда учинило, да ми он симпатише што сам правник и што су се преда ме, без моје кривице, испречиле сметње, те сам морао школу напустити. Он ме је и увео у дужност. Само сам неколико дана био на препису, после ме одведе у архиву и регистар, а доцније и на деловодни протокол. Једнога дана, био је некакав празник, он ме сам одведе у архиву, па ми је ту држао читава два сахата предавање, шта бива с једним актом од кад први пут уђе у суд, па док не оде за вечна времена у архиву. Он ми је тад казао:

„Добро уређена архива, то је душа суду.“ Другог празника држао ми је практично предавање. Он је преда мном отварао регистар, нашао некакав спор, његову нумеру деловодног протокола, па онда све редом док не догна, кад су акта послата у архиву и у коју су фасцикулу унета. И онда би скинуо ону фасцикулу, одрешо је, и после нешто мало листања повикао: „Ево их“.

Зачудо, што ми се овај посао допао. После четири месеца ја сам постао архивар. И још нисам саставио ни пуну годину, а ја сам већ знао да се разговарам са својом архивом и оним фасцикулама. Због тога ме је и г. председник заволео. Он ме друкчије није више ни звао, до: „наш архивар“. И то ми име тако оста у суду.

Ја сам поодавна опазио, да ми је секретар понеке људе с особитом пажњом препоручивао, да им каква акта брзо нађем. И пошто бих им тај посао свршио, они би ми тек пружили по који динар: „На пиво,“ рекли би. Наравно, да сам ја то с поносом одбијао.

— Ви, господо, немате зашто да ми дајете ни пребијене паре. Ја сам само вршио своју дужност, а за то ме држава плаћа.

Они би постиђени узели оне паре и отишли. Неки је од њих морао то казати секретару, а кадли ти ме овај једном ухвати насамо:

— Будало једна! — рече ми он. И ти знаш шта да ти је дужност, и ти знаш да те је за то држава довољно платила!... Знам ја каква је теби буба у глави! Неће човек да прими мито; хоће да је „чистих руку...“ А, је ли то?... Наравно, да је то. А шта си ти овде у суду, те да и тебе може неко за нешто да подмити?!... Ти вршиш оно што ти се озго нареди. И, сад, кад људима свршиш брзо посао; кад, можда, оставиш нешто чак да у какав празничан дан извршиш, а само њима да нађеш шта им треба, те да не дрежде пред судом, а они ти пруже који грош на пиво, знајући, да ти практикантска плата не стиже ни за најпрече потребе, а толи и за пиво, — а ти њима: „Узмите ви ваше паре, ја сам вршио своју дужност, а за то ме држава плаћа!...“ Шиш не праша!... За те једва ако ко зна да си и жив, а толи да неко води рачуна, да ли још и ти примаш мито... Узми, лудаче, што ти ко пружи!...

И ја сам од то доба примао све што ми ко да. И сад тек видим, како се у људи погледи брзо мењају. После би се чак и наљутио на неког, ко ме је мало више намучио, па ми онда баци као слепцу који грош или највише динар, а понеки буде толико безобразан, да оде, а не да ми ни марјаша!

Једнога дана, знам била је недеља, ја дошао да нађем нека акта, која никако нисам могао наћи тамо, куда ме је упућивао деловодни протокол. То су била акта још из 1868. Мртви ме зној проби претурајући разне регистре и деловодне протоколе, кроз које се ова парница

провлачила за пуних осам година, док мој секретар те на врата.

— А ту ли си ти, архиварско њушкало?!... Хајд' остави то! Зват сам на једно место на свадбу, па ме баш мрзи да идем сам, а моји су људи.

— Зар овако?

— А што? Иди горе, узми четку па се мало очисти од те прашине... Ни ове моје хаљине нису ништа новије од твојих: а, после, ваљда ћеш тамо да просиш девојку, па те је стид! Најпосле, кад твој секретар пристаје да с тобом иде у друштву, чега се ти имаш још да либиш?!

И тако одемо.

То је био први корак мојој несрећи. Али не. Несрећа је моја била већ ту, кад сам се с овим човеком први пут сусрео.

Мој ме је секретар, госпођо, с напред удешеним планом одвео на ту свадбу, да ме представи својој милосници, а мојој будућој жени.

Он јој је, на два дана пре ове свадбе, казао:

— Чујеш, Мицо, ово овако не може и не сме даље остати. Сувише је већ ствар деколтирана, а свет црче да по оваквим стварима чепрка. Ти се мораш удати.

— Па де, што ме не испросиш? Ко ти томе стоји на путу?

— Не пртљај, кад знаш моје планове! А шта ови планови донесу мени, донеће и теби. Моје су намере велике... Гола љубав, врели пољупци не дају ни ручка ни вечере... Ти волиш лепу нову хаљину, скројену по најновијем кроју, а урешену богатим уресама, него да ти ко да прегршт дуката, и да рекне: купи за ово шта хоћеш, а само не ову најновије моде хаљину и шешир... Ја сам ти, дакле, нашао једног врло zgodног младожењу. Доброћудан млад човек. То је човек који има мени да благодари за овај положај, и по томе је од мене сасвим зависан. Он ће бити за тебе таман онакав супруг, каквог изискују наши планови. То ће бити она мала али мила беница, која ће ти поред ногу лежати све док ти хоћеш, а чим мало на њу викнеш, она ће се

покуњити и повући у какав кутић и тамо се шћућурити и остати све док се ти не одобриш; а чим ти пукнеш прстом и зовнеш је, она скочи, стане од радости махати репом и побауљке прилазити твојим ногама... Ето, таквог сам ти нашао младожењу. Међутим, он је доброг срца, и м'ош га малим прстом окретати; а што се мене и тебе тиче ти остајеш и даље мој најлепши цветак у градини мојих љубавних расадника...

— Море ти ћеш да ме превариш! Знам ја тебе... А, после, право да ти кажем, ја се нешто плашим. Теби је памет померила она лепа плавојка, Пава Тетовалина. Видела сам ја. Зар ти од мене да сакријеш; сећаш ли се, кад си ме двапут натерао да се вратимо и поред ње прођемо, кад је оно она с једном својом другарицом стајала и разговарала се с једним младим господином?... А, ти се нигда не враћаш без нарочитих рачуна... Знам ја тебе, лукави лишче!...

— То је истина. Како ми је драго што и ти можеш да будеш суревњива! То је знак да ме више волиш но колико је потребно. Ето, мада сам ја састављен од самих рачуна, та ми се твоја суревњивост опет допада. Ја, дакле, волим Паву Тетовалину, али не због њеног лепог лица, због оних њених, као небо плавих, очију, због оне њене златно-плаве косе, због њеног витког стаса, већ због оних дражесних триестак хиљада дука-та њеног мираза — лудо моја мала! повикао је мој секретар и плеснуо моју Мицу по образу. Она ми је то једнога дана, кад се беше нешто с Кузманом побркала и заклела се да ће му се осветити, од речи до речи испричала. Она ми је испричала и како су се даље погађали па и погодили.

— А, ако смем упитати, ко је и како се зове тај мој нови младожења? — упитала га је моја Мица.

— Хоћеш ли ићи прекосутра на свадбу твојој другарици?

— Мари?

— Мари.

— Разуме се.

— Е, онда ћу и ја тамо доћи. И кога ти представим као свога пријатеља, то ће бити јунак ове наше нове драме... Па да ви'ш леп дечко... Мало је шоњица, али за наш посао душу дао!...

— А, ха, нећу ја тако, драгане мој! Ја хоћу најпре да знам, ко је он, шта је он... Хоћу ли с њим смети изаћи у друштво, отићи на какву забаву, игранку — а да не црвеним од стида; а што је најважније, има ли он овога? упитала је моја Мица, скупив десну шаку, па стала преко савијена кажипрста да трљка, као оно, кад се броје паре.

Мој се секретар само осмехнуо, и после јој казао, ко сам, шта сам, па чак и то, како ће се он постарати да ускоро добијем и указ. То би, рекао је, могло бити одмах, али би ја у томе случају морао оставити архиву, а он то није рад пре, док не изврши неке своје планове.

— И ти ме хоћеш да удаш за практиканта?... Бог с тобом!

— Ти ћеш се удати, голубице моја, за г. Станојицу архивара, а не за практиканта. И, после ће до тебе стајати, па да он има месечно више но и наш председник. Све је до умешности...

— А дотле да скапавамо и ја и он од глади... Његова садашња плата неће моћи да покрије ни моје најпрече ситнице око тоалете. Зар ти мислиш, да ћу ја, пошто се удам, сама себе уапсити. Убриши се ти, момче, ако тако мислиш — повикала му је моја Мица, и онда је направила ону њену дражесну чавку на челу.

— Ништа се ти не брине, лудице моја мала!... За све то наћи ће се други извори, а то ће бити моја брига... Него знаш шта. И ово ћемо да уговоримо. Ја хоћу унапред да осигурам свој долазак теби, теби мојој мичици малој. Ја ћу да вас венчам. Још досад нисам ником био кум; а, кажу, да и то човек треба да буде.

— Куку мени, да то неће бити грехота?!

На ово се, госпођо, мој секретар грехотом насмејао, и мојој будућој невести, а својој куми, један врео пољубац у образ притиснуо... Безбожник!

Кад ме је секретар мојој Мици представио: — Молим госпођице, имам част да вам представим г. Станојицу, нашег судског архивара, иначе свога присног пријатеља — како ме је онај враг жена стала некако испод очију гледати — не умем вам казати.

Она с неком студљивошћу одговори, како сматра за срећу, да се упозна с једним тако младим и интелигентним човеком... Што се та опет умела да претвара! Кузман је ништа.

И, одиста, она ме је сместа залудила. И то је тако морало бити. Моја вам је Мица, госпођо, једна саблажљива природа... Малена, пунана, а опет жива и окретна. Лица нешто црнпураста, али јој је кожа чисто провидна. Од најмањег узбуђења видиш, како јој образи букну. А онај враголасти осмех вечито се лепршао на оним, као кармин црвеним, уснама. А кад у човека погледа, чини ти се у душу му продире.

Од оне проклете свадбе ја више нисам имао мира. Нисам могао да спавам, да једем. Нисам више могао онако ни да радим. Отворим регистар или деловодни протокол, да потражим какву нумеру, а оне ми стану да играју пред очима. После их сасвим нестане, а наместо њих појави се њена лепа глава. И ја онда станем, па се замислим. Ко би ме тада са стране гледао, могао је помислити да сам померио памећу.

Једно после подне ја нисам ни чуо да је послужитељ с врата јавио: „Изашли су!“ већ се тако удубио и нешто тражим; а, Бог зна, да ли сам знао шта сам тражио, кад се врата на архиви отворише, и мој секретар повика:

— Да не мислиш ту конаковати?... Будало једна! Ваља да ће ти неко рећи хвала?!... Де, остављај то, па хајдмо да се мало прошетамо... Ја знам многе који су тако крчили пут својој каријери, па их свет није знао ни да постоје на овоме свету... Де брже!

Ја заклопим књиге. Одавно сам већ почео сматрати за особиту почаст кад са својим секретаром овако куда пођем; а сем тога, непрестано сам очекивао не би ли ме одвео куд, где би опет видео своју Мицу. Нисам смео

ни да га упитам где седи. А, Бог зна, да ли и он зна, мислио сам. Прошао бих њеном улицом — мањ да ме вежу.

Пођосмо. Окренемо уз басамак. Хоће на Калемегдан, видео сам. Знам као сад да је то било месеца августа, у четвртак, пред сам мрак. Био је шести. Нема више ни оне илинске омориме. Некакав тијан поветарац ђарлија. Света пун Калемегдан. Ми ударимо стазама. Управо удари мој секретар. Куд он окрене, тамо и ја. Наравно. Изађемо на средину. Обиђемо једном око онога котора, и таман да савијемо онамо сладоледарници, а пред нама се обре моја Мица, са још две своје другарице. И ја лепо осетих, како ми срце поче да лупа и да ме свега нека чудна ватра подузима. Мој секретар их заустави. И одједном поче да ме поново представља. Он заборавио... А ја? Кукавац сињи!

— Имам част да вам представим свога пријатеља, г. Станојицу, судског...

— О, молим, господине, уштедите себи толики труд. Ви канда сте од неког доба постали заборавни, ако не чак и расејани?! Којој ли се то лепотици може честитати, што јој је пошло за руком, да вас тако растроји?! Ви сте једном имали доброту, да нам овога младога господина представите — упаде му у реч моја Мица.

Ах, госпођо. То вам је оличено притворство! Она ме онда некако погледа, да сам лепо осетио, како ми уз образе лизну врео пламен. И онда ће наставити даље:

— А ја, видите, памтим и најмању ситницу, која се у оном тренутку око нас десила. Сад господин има плаву мараму, а онда је имао лила. Ја волим лила боју, рече она, а ђаволски удари гласом, на оно: „Ја волим лила боју“. После сам куповао све лила мараме.

Затим смо шетали по свему Калемегдану. И не знам чија је била идеја, али ми би мило кад окретосмо оним стазама, што је по њима мање света. Ја сам просто био блажен. Сав онај остали свет за ме као да ни постојао није. Био сам као на небесима. Једном ми се учини, као да ми цео онај свет завиди.

— Ви се, господине, слабо виђате? ... Ви сте ми неко суво злато! ... Толике забаве, концерти, игранке, јавна предавања ... И баш се нигда не дадoste видети! — упита ме одједном, и сад бих се заклео, да је хтела уздахнути, али се некако уздржа.

„Ова жена хоће, просто, да ме залуди!“ помислио сам онда у себи. Требало јој је штогод одговорити; али ми се пусти језик завезао. Ама се ипак осмелих, те јој одговорих:

— Послови ... послови ... госпођице — па после, дужност ... И даље нисам могао ни речи рећи.

Она се само осмехну. Мора да је опазила да сам се збунио. И онда сам баш приметно, да је уздохнула. И тај ме њен уздах уби.

Кад смо се растајали, она ће, као с неким протестом, рећи моме секретару:

— Господине Кузмани, па што нас не посетите који пут? Млади господин никад и не пролази нашом улицом ... Имамо и ми по који цветак у нашој баштици!

И онда се окрете мени:

— А сад, господине, мени је особито мило, што вас могу уверити, да нам је веома било пријатно, што се тако десило, да ово лепо вече, а у овоме свежем зеленилу, с вама у друштву проведемо!

Разуме се, да јој на ово нисам умео ни речи одговорити. Тако ме је несрећно била збунила.

Кад смо ја и секретар остали насамо, онда ми он рече:

— А, побро, не идем ја више с тобом! Море ти си оној лепојци заврнуо мозак!

И, сад, нашто да вам причам даље шта је било? Доста је, да вам кажем, да сам се с Мицом венчао још те јесени. Секретар Кузман био нам је кум; г. Секула Панић, иследни судија, старојко, а синчић г. председников био је мојој Мици девер.

Ох, госпођо, ала то беху за мене срећни дани! Чинило ми се, да је цео свет устао да ме усрећи. Ја никако нисам веровао, да је оно јавно што се око мене збива. И, одиста, било је момената, кад сам сам себе питао: „Да ово није сан?“

Мој се кум постарао и за стан. Одмах иза његова стана. Из његове авлије иде се у моју.

— Како се ово лепо потревело, да смо близу кума — рече ми прво јутро моја Мица. Неверница! А њих су двоје то већ раније све тако удесили.

И сад тек моја жена разви увелико своја једра. Ни један концерт, ниједна игранка, ниједно јавно предавање није смело бити без нас; а кад тога нема, онда у позориште; а кад ни позоришта нема, онда код „Коларца“ или на „Булевар“. И вечери није било, кад се не упознамо с неким — или мојим или њеним заборављеним знанцима. Оваког ћурана, као што сам ја, госпођо, нити је било нити ће бити под небом. Ја сам веровао да мене моја Мица воли као очи у глави. Међутим, она је била читава пучина од притворства. Знате ли, госпођо, да је било момената, да сам просто стрепио, да јој што не буде ... Хоће да пресвисне, кад ме не види за оно време, док сам у канцеларији, или кад се за који минут одоцним, кад је време да кући дођем. Ђаво је њен знао, кад је год хтела, а њене се очи напуне сузама. И то ме сад буни. И да није оно било, што сам својим очима видео, да је сав свет устао, па рекао: „Г. Станојица, твоја Мица — тако и тако ...“, ја бих казао, да из њега сама завист говори!

Кад сам јој једанпут приметно, да моја практикантска плата не може да покрије ни најпрече наше потребе, а толи оне безбројне дрангулије око њене тоалете — она се на ме испречи:

— Господине, ја нисам ни пошла за практиканта, већ за Станојицу архивара ... И што се то опет мене тиче, колика је ваша плата? Ви сте је требали мерити онда, кад сте поискали моју руку. Зар ви хоћете да ја горе живим но што сам живела кад сам девовала?! Ја сам онда, јадница, сањала о мојој некој срећи, а ви ми сад кажете како вам је мала плата! Шта хоћете с тим да кажете? Да однекуд не мислите да ми замажете очи с каквим старим фистаном с какве телалнице? Избришите ви то из главе, господине! Што сте се

женили, кад нисте кадри да своју жену раните и пристојно одевате?!...

— Ама, душице, моја, немој се ти опет тако љутити! Откуд ти сад то твоје „ви“! Шта то значи? Најпоследње, ја тако нисам узео ствар... Него... као... велим...

— Нема ту — „него, као велим!“ Хтео си да узмеш за жену најпикантнију лепотицу у српској престоници, краљицу забава и игранака, па би сад хтео да је затвориш у собу, те да ту своју младост сахрани! А ја то, драгане мој, нећу ни да чујем! Ти си мени муж, и то муж за којим умало не полудех... Боже, ала сам била луда!... Тако мени и треба! И онда јој се напунише очи сузама... После ми се баци у наручја...

О, госпођо, оно притворство, она врста перфидије — не дају се описати!...

После се сасвим одобровољила. Поче ми и признавати да ја имам унеколико и право.

— Али опет, опет, голубе мој бели, ваља ти знати, да се само једанпут живи... Ето, има и других људи с малим платама, па им опет жене живе, као да пред њима стоје царске азне отворене... Па гледај и ти. Цела ти је архива у рукама. Где се год може не пуштај без ђумрука, што рекао наш кум... Истина, кад је већ о њему реч, ја чујем да хоће да напусти секретарство, па да се тражи за адвоката овде у Београду? — упита моја Мица одједном.

— Истина је. Сад ће у идућу недељу да полаже адвокатски испит — кажем јој.

Помислите, госпођо, шта јој је у овоме требало притворство. Она је то све знала пре но што се за ме венчала. И то ми је једном сама признала. Ја је за то мало укорим, а она мени:

— А што ми не би казао, кад нам је кум?!

И мени се то онда учинило, да је сасвим тако. И био сам и остајем право говече! Сад сам се тек сетио, да нам Кузман онда још није био кум.

Ето, госпођо, па сами процените, да ли је ово што сам вам испричао, злоба и завист, или је то толики бол душе моје и увређеног поноса мога.

А сад, да пређем на оно, рад чега сам и узео слободу да вам пишем. Будите уверени, госпођо, да вам ја о својој несрећи нигда не бих писао, да нисам постао саучесник у вашој несрећи, о којој ви сад још и не сањате... Лаж је оно, госпођо, што вам је ваш муж у винограду, у вашем киоску, говорио, кад сте га молили да не иште вашу руку, јер нити ви можете њега, ни он вас усрећити. Он вас, госпођо, никад волео није, нити је у вашег оца тражио вашу руку, што вас је волео, већ што је хтео да преко вас слапи целокупну тековину вашег оца, онога поштеног старца, који, како причају, никад ни на мрва није стао. То је у његовом плану било одавно и одавно. И то је, по несрећи, све и мени било познато; али сам с њим много раније био улазио у друге злочине, па нисам смео да помолим ни бела зуба; а, поред тога више главе ми је, била моја Мица, као оштра сабља... А сад не марим. Нека буде шта буде. Не бих марио да ме одведу на Карабурму, али да ми је поред мене и њега да видим... Он је, госпођо, и руководио, преко својих креатура, као што сам и сам, цео онај спор, што га је против вашег оца повео несретни Симче Бањалија. Он је онда био секретар, и у његовим су рукама били сви конци, које је он, према потреби, час затезао, а час лабавио. И мени је у део пало, да једне вечери извучем из акта те парнице оригиналну тапију, да је однесем кући, па да јој, преко ноћ, израдирам цифре мера, умрљам, и, као бојаги, поправам; а у самој ствари све је остало онако како је и било. Сутрадан ја тапију опет оставим у акта где је и била... И кад се то извршило, онда је мој кум дао оставку на секретарство, положио адвокатски испит и постао јавни правозаступник за варош Београд. Међутим је парница Симчина текла својим током, и ваш је отац ухапшен одмах сутрадан, пошто је у „Српским новинама“ изашло да је Кузман Јеличић, бивши секретар Варошког суда, постављен за адвоката у Београду. И он се онда јавља као ваш избавилац, као спасилац части и имена вашег оца. Он, после, добија и... Али што да вам причам оно што већ и ви знате.

Ви само то не знате да је он, кад је о томе с мојом Мицом повео разговор, ударио у сатански кикот, како је вешто одиграо улогу заљубљеника:

— Ђурка једна, вели он, узела мени да развија теорију, како треба човек да нађе срећу у браку! И она мени каже, како ме она не може усрећити! А ко је то од ње тражио? ... Ако се сам ја не умем усрећити, онда тешко мени, док дочекам да ме други усрећи! Али сам опет и ја њој иструћао једну бесмислицу. Казао сам јој, да оно што данас вредим, имам искључиво да благодарим оној љубави, која се у мојим грудима разбуктала још од онда, кад она није знала ни да ја постојим на овоме свету... Лака роба и по бистрини ума и по духовитости. То је уосталом особина свију оних, који се у младости кљукају тричавим моралом, плеснивом скромношћу, штуром племенитошћу и већ давно и давно омлаћеним хришћанским милосрђем. Ето, то су вам главне одлике моје лепе веренице Паве... Него, душа ваља, има нешто што ово девојче особито уздиже у очима мојим. То је што она не може да појми, да добро дете сме рећи своме оцу: „Нећу!“ или: „Е, оче, то вас не могу послушати!“ А да ова моја ћурчица није имала то изредно својство апсолутне послушности и поштовања према своме оцу, богама, оних триестак хиљада дуката однесе каква луда што лута, и кад спава и кад је будна, по бесконачним просторијама васељенске пучине; а ако не он, а оно неки пошумадињени гога — од Велес ја од Тетово... И тако, оно труда, што смо у овај посао уложили, може се казати, да није отишло на лијо...

Ето, госпођо, то је мој кум; али је то и ваш муж. Па и опет, ово је бледа слика тога чудовишта, што живе људе сарањује, како би их после могао мртве опљачкати. Него да би имали што потпунију слику његове црне душе, ево вам шаљем његов „нотес“. Он га тако зове. Он ми је допао шака једним чудом. О, госпођо, да вам је знати, како је летео као луд месту, где је мислио, да га је заборавио; како је сваког питао и кога је срео и стигао, да није однекуд нашао или видео такву и такву

повезану књижицу, записник... није ни од какве вредности, само он има неке забелешке, рачуне, тако нешто, уверавао је сваког. Он је у своме „нотесу“ исписао своје принципе. Прочитајте их једном, два и више пута. И увек ћете у њима наћи нешто ново, али и нешто страшно. Прочитајте и оно остало. Све што је тамо његовом руком записано, то су верни откуцаји његовог срца, то је дах његове демонске душе... Зато, чувајте га се, госпођо. Нека вам нигда на лицу не прочита какву зловољу према њему; јер, госпођо, нема злочина, испред кога би он узмакао, кад се то тиче његове коже и његових интереса. Његове су везе велике, моћне, изукрштане. Оне су невидљиве. Ето, он је и мене, свога кума, кумила га гора и вода, да бог да! — једном одвео у лудницу и то само зато, што је посумњао, да ћу га у једној ствари издати. И нико ме, госпођо, није могао отуд спасти, но опет он; али не цаба, већ по цену једног новог злочина. Морао сам пристати. Лудница је гроб за живе људе. И он сад мисли да је од мене сигуран. И јест. Има у цепу двојаке сведоџбе: и да сам душевно оболео и да сам здрав. Њему су потребне и једне и друге...

А сад, госпођо, аманет вам божји!... Осветите ме. Кад мене осветите осветићете и себе, и вашег оца, и — још ћете многе курталисати једне напасти... И ја бих што покушао, али не смем. Сав се стресем кад се само сетим прве ноћи, коју сам у лудници провео.

Примите, госпођо, уверење особитог поштовања од једног бедника, који је много страдао, који је на путу и да полуди, и који се зове —

На Крстовдан.

„Станојица архивар“

На овоме писму стоји ова примедба покојне Паве Кузманове:

„Ово сам писмо хтела да прочитам и моме оцу, па сам од тога одустала. Убила бих га. Он је, и иначе, видео, да се у своме зету преварио и да сам ја несрећна. Жалећи, сиромах, мене, убио је себе.“

*
* *

Испод овога Станојичиног писма била је једна мала, лепо увезана књижица. То је био Кузманов „нотес“. Отворим га. На првом листу, лепим, краснописним словима, било је написано: „Моји принципи“.

Преврнем лист. И ту почињу, у виду афоризама, Кузманови принципи. Ево их по реду:
„Шта ће ми душа? Ја нисам гајдаш.“

*
* *

„Шта ће ми голо и босо поштење? Од гола и боса цео свет бежи. Не могу ни ја осем света.“

*
* *

„Морал је врло ретка роба; њу свако живи хвали и препоручује. Зато је њу и тешко наћи... Куд сав свет, ту, богме, и ја.“

*
* *

„Ако хоћеш да те свет уважава, да ти се клања; ако хоћеш да си виђен, чувен, свуда одликован, а ти гледај да се обогатиш.“

*
* *

„До пара треба доћи ма којим путем; а, после, с парама можеш ићи — куд год ти је воља.“

*
* *

„Свет обично распитује имаш ли, а не распитује од куда ти; а ако се ко и нађе, да упита: „Од куда му?“ — онда се за тога каже: „Из њега завист говори!“ И онда је он крив, а не ти, који имаш“.

*
* *

„Ономе, који путује пешке, не силази се с пута, већ ономе, који се на колима вози. Зато се потруди, брајко, да стечеш и добра кола и добре коње. И увек ћеш имати два ћара; прво, сви ти силазе с пута, а друго, на време стижеш куд си наумио.“

*
* *

„Орао домча младо јагње, јаре, зече, срнче; изнесе на своју стену и ту држи свој пир — омасти и своје канце и свој кљун. И никад га зато не гризе савест... Него он опет неће да чује за рај... А која је вајда голубу што је голуб?... Бога ми, ја хоћу да сам орао. Не дам, да ме свака шуца прига на тигању!“

*
* *

„Пчеле мед беру, а човек кошнице истреса. Ја хоћу да сам човек.“

*
* *

„Кад ти згода дође, граби. Боље је, него да чекаш другу згodu. Бог зна хоће ли она опет доћи.“

*
* *

„У миријадама миријада векова, што рекао мој друг Љубиша, шта је век човечји? — Кап воде у океану! Па и та је кап састављена из три дела. Младости, зрелости и старости. Младости кажу, да је жутокљуна, а старости, да је излапела. Још нам остаје зрелост. Сад, или ћеш с њом у кућу, или у цркву? ... А кад ћеш да скућиш? ... Зато, ако не награби, бели, не заради.“

*
* * *

„Ја хоћу рај на земљи. Онај на небу остављам — бедним и невољним. Нека и они имају свој рај.“

Испод ових врста стоји Павином руком написано:

„Боже, шта сам ја теби згрешила, те је ово чудовиште мој муж?!“

*
* * *

Све до 35. стране пуно је којекаквих забележака. Оне не улазе у ову причу. А на 35. страни почиње Кузманово: „Адвокатско вјерују“.

Ево како оно гласи:

„Бити адвокат, а не знати праве основе адвокатских принципа, то је не бити мајстор свога заната.“

*
* * *

„Не треба бити милостив ни према коме. Бог је милостив, а људи нису богови.“

*
* * *

„Ко ти стоји на путу, одгурни га, уништи га. Боље ти њега, но он тебе.“

*
* * *

„Правду представљају везаних очију. Зато она не види шта се око ње ради. И кад јој нико до данас не одрешу очи, зар ја да се нађем да будем паметнији од свега света! ... Напротив, ваља радити, да вечно остане слепа; јер што јој год узмемо, она то не види.“

*
* * *

„Кад правду с кривдом спрегнеш, онда она и онеми.“

*
* * *

„Правда се узда у се. На њеној су страни и закони и држава. Кривда је самохрана. Стога нам она једина и савија руке око врата; али бар добро и плаћа. Да није њене дубоке кесе, пола би нас поцркало од глади; а паметни људи иду тамо, где им се боље плаћа.“

*
* * *

„Кривда се заогрће плаштом правде. Стога је она и одевена и обувена, а правда и гола и боса ... А од гола и боса ни бог, ни ђаво хасне немају ... Па, ваљда, нисам ни ја задушна баба, да служим онога, који је и сам и гладан и жедан?! ... Не ја, Бога ми!“

*
* * *

„Ми и лекари једно смо. Лекари одузму многоме живот, а ми имање. Ово двоје једно без другог и тако не вреди.“

*
* *

„Правда је неумитна. Зато се обрати њеним служитељима. Са слугама човек увек лакше прође него са господаром; а наше је да се помажемо како знамо.“

Испод ових врста стоји ова Павина примедба:

„И мој је весели отац наишао на овакога браниоца правде!“

*
* *

На сто трећој страни Кузманова „нотеса“ стоји ово записано:

„Једва се једном и та ствар сврши... Овакав лов не пада сваке године! Испало је боље, него што сам се и надао... Још ми остаје да и ону златну канаринку уловим. И кад једнога дана видим како се леприша по моме кавезу, — онда ћу сматрати да је „Сезамина пећина“ отворена. Благо ће бити моје, а пећину ћу оставити да се у њој слепи мишеви легу.“

Испод ове белешке Пава је својом руком написала:

„Ето, у какве смо канџе запали и ја и мој јадни отац и његова, с муком стечена, имовина!“

*
* *

На сто шестој страни овога „нотеса“ стоји опет ова белешка:

„Позиција „Зелени венац“, донела ми је, чисто, 36.000 динара... Колико би требало да служим државу, не као секретар, већ као судија, па да оволику суму видим у својој каси? И још кад бих се избеумио, да будем неумитан свештеник на олтару свете правде!...“

И мало ниже:

„Богами, онај мој Весео, ситничар, злата вреди!... Него и јесте куражан човек. Та, то и вреди. Шта је то

— ни тамо, ни овамо. Или врши како треба, или се не мрчи... И, чова, зажмури, па угарак у своју рођену робу. Али се био и осигурао. Оно су неки зврндови. За она тричава три од хиљаде, сад платише као вуци кожом. И ја му наплатих све до паре. А и што не бих — пола је мени, а пола њему? И, уз то, он ми и калаузи... Него и њега морам држати на чврстом пајвану. И само покуша ли да се отргне, ја ћу му показати два места, па нека бира које му се допада. Добри су београдски казамати, а добра је и Карабурна. Он је давно заслужио и једно и друго...“

*
* *

На сто двадесет петој страни једва сам могао прочитати ово што иде.

„Тако!... Према глави и оца по глави!... Богме, грехота не грехота, ја свога кума стрпах у лудницу. Бити луд, то је колико и мртав, а мртва уста не говоре; а сведоџбе „сумашедших“ пред судовима не вреде... Нека опрости мој кум и свети Јован Крститељ, али то је тако морало бити...“

Испод ове белешке стоји ова Павина белешка:

„Сиромах Станојица архивар!... А ко зна, можда и мене иста судба чека. Него то неће бити. Не би му вредео мој тестамент...“

*
* *

За нотесом ишли су папири од вредности. По једној признаници било је код Управе фондова готовине 24.000 динара у злату. У акцијама „Београдског кредитног завода“ и „Слоге“ било је 24.000 динара. У једном завијутку, а под печатом С. Т. било је 100 комада француских златника, сваки од по сто динара. Према списку у непокретним добрима — по осам судом потврђених тапија, има вредности по куповини и ко-

штању 180.000, што износи укупно 238.000 динара. На овоме списку, на полеђини стоји записано: „Ово имање доноси годишње прихода 18.000 динара. Дуга нема.“

*
* *

За овим је ишао један колачаст пакетић, опет под истим печатом, с адресом:

„Својина деце покојног Симче Бањалије.“

Напоследку било је још једно повеће писмо под истим печатом. Уместо адресе, на њему је било Павином руком написано:

„Мој тестамент и његов додатак од осмог маја ове године. Ово не отварати без потребе.“

VI

Ове ноћи задуго нисам могао заспати. Овај несретни Кузман није ми силазио с ума. Ово што сам о њему, само досад, сазнао, изгледало ми је страшно, готово невероватно. Тај је човек био неко чудовиште... То беше нека врста паука, што у разапетој мрежи дочекује своје жртве. И учини ми се као да гледам и Станојицу архивара, и његову Мицу, и веселу Паву, и њеног оца — и оног ситничара са „Зеленог венца“... Све је то било заплетено у његове вигове, заплетено и испијано, и само су остали голи лешеве и костури. И таман да склопим очи, а мени се учини, да сам и сам запао у ту мрежу. После ми се опет разби сан. И сад станем да размишљам о ономе што има тек да дође... Кузман је морао видети да нема докумената његове покојне жене. Неко их је, дакле, морао узети. И ко би то могао да буде? Хоће ли посумњати на Славку, на Павину другарицу од детињства? Славка јој је била на последњем часу. И зар он да пусти, да му се из руку

измакне једна читава четвртина милијуна динара?!... Не, не; он мора нешто предузети, и то одмах, можда сутра, или прекосутра. И најпосле се сазнати мора, да је то све у мојим рукама. Онда је сукоб неизбежан. Али ко ће из ове борбе изаћи победилац? Он то не сме да буде, ја морам извршити аманет покојне Паве. А он ће се сав заложити да ми то спречи... Он је кадар све да учини... „Нема злочина испред кога би се он измакао, кад се то тиче његове коже... А његове су везе велике, моћне, изукрштане. Оне су невидљиве“... вели сам његов кум Станојица архивар... Та, не каже ли и он сам у своме „нотесу“:

„Ко ти стоји на путу, одгурни га, уништи га!... Боље ти њега, но он тебе.“

Па ипак, ипак, ово ми је све још било тамно и непровидно. Ја у овој целој ствари не видим правог почетка њеног, нити јој могу одредити, какав ће јој завршетак бити. Све је ово ваљало расветлити пре но што се с Кузманом у отворену борбу уђе. Зато се решим да одмах сутра одем удови покојног Љубише, те да ми она објасни оно, што ми се у овој ствари чини тамно и неразумљиво... Чекати седам дана било би непаметно. Овде се не сме изгубити ниједан минут. Дакле сутра, решим се и — после ме ухвати сан и заспим.

*
* *

Сутрадан, пошто сам изашао из канцеларије пред сам мрак, одем удови покојног Љубише. Кажем јој све, кажем јој, да Кузман може сваки час предузети какве било кораке, да она документа у своје руке дочепа, и онда би цела ствар пропала. Шта би му ко могао? Ја ништа не бих имао у рукама, а и ово што сад имам, о свему ми даје неразговорну слику онога, што бих ја рад био да сазнам. Све је у неком сумрачу. Ништа не видим разговорно... Дошао сам да ми ви нека тамна места расветлите. Кажите ми како је и под

којим условима Кузман узео Паву Тетовалину? Испричајте ми све редом. Најбоље је. Немојте оставити ни једну ситницу. Ситнице често више кажу, но читава историја; а мени је то потребно. Ја се зарана морам ушанчити и бити спреман за сваки његов напад.

— Имате право — одговори ми удова покојног Љубише. — И ја сам о томе синоћ премишљала. Све презам да од куда не бане и да ми не викне: „Код вас су документа моје покојне Паве!... Ако ми их не вратите, ја ћу вас тужити!...“ О, хвала богу кад сам их вама предала!... Сад и ја видим да не треба оклевати. И ја држим да је боље да сте о свему раније обавештени. И ја вам другог обавештења не могу дати, него да чујете њихову целу историју...

— Ја сам баш дошао да је чујем.

„Е, онда слушајте — поче Славка и један јој се дубок уздах оте из груди. — Историја ова почиње још од нашег ђаковања. Као сад да вас гледам, кад се помолите иза ћошка Павине куће. Она вас прва угледа. Повуче ме за рукав. Ја погледах. Идете сви у једној групи. Хоћете баш испред наших прозора. Ми се брзо заклонисмо за завесе. И ви прођосте. Око нечега сте се препирали. Један од вас повика: „Е, онда, да питамо чичу!... Ако он рекне да је тако, ја ћу за све да платим вечеру.“

После ударисте у смех и полако одосте. Ми брже отворимо прозор. Гледале смо за вама, све док не замакосте за гостионицу „Златан паун“.

„Не знам како се то једном десило, тек нас је неко од вас морао видети, кад смо се на прозор помолиле. Ви се сви обазресте. Стадосте. Ми побегосмо с прозора. Затворисмо га, па се заклонисмо за завесе.

Ви се вратисте. Гледате право на наш прозор.

— Куку мени, ето их право нама!... Да бежимо одавде!... Видеће нас — рече ми Пава.

— А што да бежимо? — учиних ја. — Па нека нас виде, неће нас појести.

— Ћути! — повуче ме она за хаљину, као да се бојала да нас ви не чујете, а били сте још далеко.

„Ви дођосте спрам наших прозора. Стадосте. Нешто сте говорили, док ће један од вас рећи, баш као да је хтео да га и ми чујемо: „Превари нас Перивоје“.

— Нисам, живота ми! Видео сам их обе, као ово што сад вас гледам — одговори један други.

— Ово им је Перивоје. Сам се издаде — повуче ме Пава за рукав.

— Сећете ли се тога, г. Мишо?

— Као да је јуче било.

— Ето, одатле почиње ова жалосна историја. Онда вам ниједном ни имена знале нисмо — рече Славка Љубишина, и опет јој се онај уздах оте из груди.

— Продужите, госпођо, молим вас! Ви ме вашим причањем пренесте у оно златно доба, у доба нашег ђаковања.

Славка се горко осмехну, па опет настави:

„Ви после одосте. Дуго нисмо смеле ни да извирујемо. Најпосле ја приђем и станем полако да отварам прозор, а Пава на ме руком: — Немој, не дирај! Ја је не хтедох послушати. Отворим само једно крило. Извирим. Улицом иде мирно сасвим други свет. Ви сте били већ замакли за гостионицу „Златан паун“.

— Нема их — рекох јој.

— Истина! — повика Пава, па и она стаде прилазити, готово на прстима, и једва се усуди да и она мало провири. — А, гле, одиста, отишли!... Куд мислиш да су отишли? — упита ме снуждено. Сад јој опет беше жао што сте отишли.

„После смо се дуго о вама разговарале. Већ смо знале да сте великошколци.

— Јеси ли умотрила оног што није ни гледао на наш прозор? — упитаће ме Пава одједном. Витак, поносит... Видела сам кад махну руком преко неба и на једно место пружи прст, па нешто показује ономе што с њим иде...

— То је био весели Љубиша — упаднем јој у реч.

„Јест, то је био он — одговори Славка и две јој се сузе заблесташе у очима. — Он је још онда своје другу, онако на белом дану, обележавао место нека-

квом сазвежђу... Сиромах! Небо и звезде, то је био његов најмилији свет.“

*
* *
*

„Једном смо тако седеле код прозора и гледале на улицу, како свет, тамо-амо, пролази. Однекуд смо увртеле у главу, да ћете и ви тога вечера туда проћи. Свима смо вам већ имена знале. Докучиле смо и који је у којој години.

„Сунце беше већ на заходу. С Павиних прозора лепо се видео залазак. Цео је запад горео у црвенкасто-златном пламену; а Дунав, нем и миран, повијао се поред Београда као какво позлаћено џиновско платно, и само се доле, где оперважава зелена вишњичка и миријевска брда, губио у неком полупрозрачном плавилу.

— Ено их! — повика Пава и трже ме за рукав. У њеном гласу беше изражена очевидна радост. То се лепо познало. Ви идете и гледате на наше прозоре. Морали сте о нама разговарати. Ми се заклонисмо за завесе. Дако и Гргур, с краја, овамо до нас, живо су се нешто разговарали. Дако уздиже песницу. Неком прети. И Гргур замахну руком, као да је хтео неког да удари. И онда прснуше у смех. Душан и Перивоје не скидају очију с наших прозора. Зубан се нешто препире с Кузманом: „Ама шта ти мени!... Ја ти опет велим, да си ти свему томе крив. И ако ти, најпоследње, за такве ствари не извучеш, ти ме пљуни.“ Кузман се на ово само церекао, а и он није скидао очију с наших прозора. Боже, још смо га онда мрзеле!

„Ви и покојни Љубиша бесте мало изостали. Нешто сте се разговарали, па прођосте, а и не погледасте на наше прозоре. То Пави би жао. Она јетко отури ону завесу, па седе на миндерлук... Ето, г. Мишо, љубав је њена према Љубиши почела да пламти, а они се не беху још ни познали!

— Што се срдиси, лудо моја? — рекнем јој. Зар не видиш да су се били заговорили. После, шта би ти хтела? Зар су луди да гледају на прозоре, на којима никог нема. Чим се помоле, а ми бежи за завесе. Да сам ја на њиховом месту, ја овуда не бих више ни пролазила!... Кријемо се, као да ће нас појести.

„И она, сирота, скочи, загрли ме и обећа да се други пут нећемо крити.

— Али, рече, опет да не отварамо прозоре.

„У тај мах зачу се из авлије глас оца Павиног:

— Паво!... А где ли је та оцина голубица?!

„Пава излети у авлију. Изађем и ја. Она се обесила оцу о врат, па га љуби.

— Е, е, доста, доста!... А камо ти другарица? А, ту си! — рече ми кад ме спази на вратима... Ево, донео сам вам бресака!... Од ових ранијих нема на целом Топчидерском брду. Зреле су сасвим. Сама вода. Узбрао сам их са својих сађеница. Ово им је први род. Још су остале само две. Ево теби две, а Славки две!... Сиромах чича Стојиљко! Бог да му душу прости, он је опет био добар и племенит... А оно? — Оно је, ваљда, од Бога суђено,“ уздахну удова Љубишина.

„То је било уочи Мале Госпође“, настави Славка после малог ћутања. „Ми се бесмо сасвим одселили у виноград. Ми смо и иначе увек били први, осим Баруциних, који су тамо преко целог лета држали намештену велику собу у својој новој кући. Они још од првих мајских дана почну да одлазе у виноград и чим се покаже први шарак, они се сасвим одселе. У варош слазе тек онда-овда, на обданицу, па увече опет хајд' горе. Тако је било и ове године. Они су нас тамо једва дочекали. Дара је, просто, скакала од радости. Остала је код нас, док се сасвим нисмо наместили... После је отрчала да каже мајци да и она дође.

„То је било лепо септембарско вече — просто је мирисало на бербу; али је још све било у јаком зеленилу. И сам, овде-онде, око обала, видиш по који златно румен листак у дивље лозе. Грожђе већ увелико зрело. Смедеревка се жути као ћилибар, а динка и црвени

дренак чисто намигују да им дођемо. Поред стаза и у баштици зреле крушке и јабуке — лепо нас чикају из свога зеленог самостана.

„Били смо решили да вечерамо у киоску. Ја и Пава одосмо да постављамо. У винограду се рано вечера, а ако је још за вида, то је најпријатније. После се седне, пије се кафа, ћерета и ужива она мирисна вечерња свежина, којом дишу топчидерски виноградни.

„Таман што бесмо вечерали и тетка Тода отишла да донесе кафу, а нас две почеле да успремамо судове, и Баруцина Дара те на врата. Она отрча оцу Павином, пољуби га у руку, онда полети нама, загрли нас и пољуби, па се, као чигра, окрете, стаде пред чича Стојиљка, укипи се, баш као да ће да декламује, и онда поче оним својим сребрним гласом:

— Поздравили вас отац и мајка, да сви дођете!... Ми би вама дошли, али смо добили госте. Братино друштво...

— Хвала, ћери моја, и твојој мајци и твојој оцу!... А, моме кони, моме Баруцији, свакад ћу доћи!... Де, децо, спремите се!...

На ово Дара чисто поскочи од радости. Она нам притрча.

— Сви су ту — шану нам с неким усхићењем. — Ту је и он, не бој се — рече она Пави, па је удари по образу. Гргур је донео и виолину... Де, што стојите? Они нас чекају.

„Пава ме погледа. У лицу запламтела, а у очима јој сија неописано блаженство, али блаженство, што је обојено неком збуњеном престрављеношћу. Она се саже, па ми полако рече:

— Куку мени, ја тамо не смем ићи!

— Ти си луда! Зар не смеш да одеш тамо куд твој отац иде, где је тетка Тода, где сам ја, где је наша другарица Дара, где је њена мајка, њен отац и њен брат?!

— Па зар у овој хаљини? — учини она.

— А што?... Ево у чему сам ја... Ми смо овде у винограду, на Топчидерском брду — рече јој Дара.

— Е, децо, шта ваздан ћућорите ту? Де, што се не спремате? Мало ћемо поседети, па натраг, да се спава. Ја сам, богме, мало и уморан, — рече Павин отац.

— Ми смо готове, одговорим ја.

„Пава ме опет трже за руку. Не знам шта јој је то значило.

— Узмите ове шалове! — рече тетка Тода. — Ово је јесен. На Топчидерском брду зачас захладни, — додаде она, па се и сама забради једном доста дебелом вуненом марамом.

Кад дођосмо на капију Баруцину, код њих се већ чује весела граја.

„Ви онога вечера нисте били са својим друговима“, окрете се удова Љубишина мени. Били сте нешто слаби. То смо чули од самог Љубише. Он вас је у два маха помињао. Једном се окрете Даки:

— Тако, ја мислим, да је оно проста грозница? А, шта ти мислиш? Баш је требало да неко од нас остане... Нема му ко, болан, ни воде дати...

— Море, шта грозница! Није му ништа. Ушта хоћете да се опкладимо, ако нас он сад на све стране не тражи, и, ако чује где смо, ја не верујем да неће дојурити за нама, повика Гргур — очевидно да умири Љубишу.

— Јест, Гргур је погодио. Устао сам после два сахата. И тражио сам их на неколико места; а кад ми један великошколац каза да су отишли у Баруцин виноград, умало што и ја тамо не дођох; али је било доцкан... Боже, као да је то јуче било, а од тог доба прошло је више од двадесет година, — одговорим удови покојног Љубише.

— Јест, године пролазе, а једно по једно одлази на онај свет! — уздахну Славка Љубишина и окрену главу у страну. — После ће опет наставити:

„Чим уђосмо у авлију Баруцину, а њихов Зелџов рукну и као помаман полети нам на сусрет; али нас одмах познаде, а и Дара му се јави. Он стаде да цичи. И њему мило. Сваког нас је оњушио, и пошто се уверио да смо сви наши, он отрча кући и тамо једном два лану, — јавља им да долазимо. После се опет

врати, диже главу, па онако низашто залаја. То је била његова добродошлица кад год би нас овако дочекивао.

„Сви нас дочекаше на вратима. Уђемо у „салон“. Тако га је прозвао отац Дарин. То је била велика, пространа соба, соба лепо молована. Застрта великим пиротским ћилимом. На средини, о таваници виси диван полу-лустер. На њему је дванаест запаљених милисвећа, испод којих, доле, горела је лампа, с округлим пламеном, а озго покривени мутнобелим стакленим шеширом. Свуд између појединих група свећа, висили су, у виду расцветаног божура, као какви слеђени осмострани кристали од биљура, те кроза се пропуштају светлост од свећа, па је по поду и дуваровима просипљу у чаролијској игри свих седам дугиних боја. Насред собе био је велики сто од ораховине. Око овога стола биле су, у неком неред, растурене столице од црне лаковане буковине. Свуд унаоколо миндерлуци, застрти зеленим ресавим тканинама, што су их откале вредне руке наше домаћице. Од ових су тканина и јастуци поређани једни до других, те се цела ова простирка зелени као да је ледина трескотом обрасла. У једном углу, озго на јастуцима, беше намештен један мали јастучић од атласа, плавог, као што је небо. Овде-онде, по овоме плавилу, присут је по какав бео цветак, а на њему стоји златнокрила пчелица, која, заклела бих се, само што полетела није. То је опет на далеко чувена рукотворина наше другарице Даре Баруцине... На источној страни, у самом углу, у златном оквиру, висила је икона св. Трифуна, патрона поља и винограда. Пред њом је горело сребрно кандило, што нас је подсећало да сутра освиће какав велики свечаник... На противној страни, у грдном златном оквиру, била је на дувару слика „Херцеговачког робља“, а испод ње, у црном узаном оквиру, фотографијска група целе породице Баруцине... Да није оног ораховог стола за расклапање, да није одмах до врата оног грдног ормана са разним порцуланским посуђем и стакларијом — за ручавање и послуживање — могло би се, по свему оста-

лом, рећи, да смо одиста у каквом салону у Београду, а не на Топчидерском брду.

„Чим смо ушли у салон, настало је обично представљање. Дара је представљала нас, а Радоје своје другове. Кад је Љубиша представљен Пави, а Пава њему, сви смо опазили збуњеност и једног и другог. Пава ме само повуче за хаљину, као да ми је хтела рећи: „ћути!“ Љубиша се већ мало боље држао.

— Ја сам био једном срећан да видим госпођицу Паву. То је било на Калемегдану... Госпођица се не сећа, знам. То је било пред сам сунчев залазак. Сава и Дунаво пламтели су у вечерњем пурпuru. И госпођица Пава и госпођица Славка стале на сам западни окомак Калемегдана, па се и душом и мислима унеле у ону величанствену игру сунчаних зракова с тихим огледалом ове две вилинске реке, што тако матерински грле и пиркају ову дивотну престоницу српску... Ја тога вечера и не знадох шта би са заласком сунца, — рече Љубиша и његови се погледи зауставише на зајануреном лицу Павином. И његови другови оборили главе. И њима се учинило, да је Љубишина галантерија отишла мало даље иза својих граница. Само се Кузман осмехну, као да је хтео рећи: „Овај баш пред свима нама открива тајне срца свога!...“ Пава се беше толико збунила, да ме је повукла да идемо оданде. Одемо. Изађосмо напоље. То је морало свима пасти у очи. Она ми паде око врата:

— Слатка, моја слатка Славка!... Да нисам што погрешила... Боже мој, шта је ово са мном?

— Ниси ништа погрешила!... Мало си се збунила и то је све; али ти је то лепо стојало... Него да се вратимо. Знаш која је Дара. Само што није истрчала да види где смо... Боже мој, каква си, као да никад ниси видела младе људе и с њима разговарала! станем је као корети. И она ме онда загрли и пољуби, а ни сама не знаде зашто... „Хеј моја добра Паво, моја мученице!“ уздахну удова Љубишина. После опет настави:

„Пава се мало охрабри. Одемо у салон. Кад бисмо на вратима, она застаде:

— Да се ниси шалила да ме оставиш саму!... Ето, сад ми опет поче срце да лупа... Ама, шта је ово, Славка?!...

— Што си луда? — одговорим јој...

„После уђемо у собу. Чича Стојиљко развео некакав разговор о неким лозама што ће их на пролеће, од неког из Смедерева, добити. Тетка Тода села с Дарином мајком, па се договарају шта им још треба да донесу из Београда. У томе Дако диже чашу да наздрављује домаћину и да му, у име својих другова, благодари на оваком дочеку. Перивоје сео, па штимује Гргурову виолину. Дара стала с Љубишом, па се нешто разговарају, а покашто погледају у нас. И тад се Дара само осмехне на нас, а Пава ме повуче:

— Шта каже?

— Не каже ништа; лудо моја. Смеје се, ето, шта каже... Смеје се што си тако плашљива, као дивље срнце...

— Ђути, чуће! — шану ми и као пође да ме удари по образу, па и то не смеде.

„Радоје опет нешто живо доказује Кузману; а овај ништа. Као да га и не слуша. Гледа у нас и осмејкује се; а, с часа на час, тек се окрене да чује шта оно Дара с Љубишом разговара... Анатема га било! Чини ми се, да само то вече није дошао у Баруцин виноград, свега онога, што је било, не би било.

„И таман ми стадосмо онде близу тетка-Тоде и Дарине мајке, а Дара се с Љубишом упуту право нама.

— Куку, ево их иду!... Шта ће сад? — упита она узнемирено.

— Да те поједу!... То и ништа друго.

Она ме оштро погледа.

— Па, дабоме... Што је много, много. Ја нити ти се подсмевам, нити се шалим, кад ти ово кажем. Иде човек да ти се извини за оно, чему си ти крива. Видећеш. Замолио Дару, да с њим дође и да то у њеном присуству учини.

„Утом они те пред нас. Стадоше. Дара се смеши. Љубиша се учтиво поклони, али с пуно љупкости и мушкога поноса. Он се окрете Пави:

— Госпођице Паво, ја сам узео слободу да дођем и да вам се извиним. Нема сумње, ја сам се мало пре неспретно изразио. Излетела реч, али је из чиста срца и чисте душе...

Пава се чисто исправи. Њени се образи истина запламтеше од узбуђења, али јој се у очима јави нека, дотад неопажена, збиља, и нека врста девојачког достојанства:

— Господине — поче она нешто несигурним гласом, али гласом нежним, треперавим, гласом што из самог срца полази — нисте ви то, који треба да се извињује. То сам ја... И будите уверени, да је ону моју неспретност изазвала, без моје воље, нека мени неразумљива збуњеност... Морала сам замолити своју другарицу, да мало изађемо, те да дођем себи. И ја вас, ево сад молим, да ми опростите!

„Овакав одговор од оног малопређашњег дивљег пловчета, просто ме је изненадио. Он је сад Љубишу збунио. Он је стајао као у неком пламену од узбуђења.

— Видите, г. Љубиша, јесам ли вам казала! — пови-ка му одједном Дара, и онда шчепа Паву за обе руке, па је стаде мило гледати.

— А, душице моја, тако те хоћу!... Знала сам ја да си ти моја паметна Пава... А он мени, малопре, видели сте: „Ја сам њу увредио, ја сам се пред њом показао и неспретан и неучтив... Јест, сад видим да је оно било нека врста ругања... Имале су потпуно право, што су нам окренуле леђа и оставиле нас.“ — Али сам му ја сва његова тврђења побила. И сад се уверио, да ја имам право, а не он. И онда се, као муња, хитну и Паву пољуби у образ.

„У тај баш мах јекну виолина. Свира Гргур. Они су се тонови, просто, сливали један у други. Гргура су одавно прозвали његови другови „мајстор на виолини“. То беше „Зајам“. Дако с Перивојем поведе коло. Сви се почеше хватати. И чича Стојиљко и наш дома-

ћин престали да говоре. Окренули се па гледају како бујна младост не тече, већ јури као плаха планинска река. И њихови се образи зажарили, а ногама и нехотично одговарају такту виолининих жица.

— Господине Љубиша, Паво, Славка, шта стојимо?! — повика Дара, и жељно погледа на веселе и раздрагане играче.

„Ми погледасмо у Љубишу.

— Госпођице, извините!... Ја се у животу још у коло ухватио нисам.

— Пих... па какав сте нам ви кавалер?! — повика Дара и враголасто га дирну по руци, па онда дочепа мене и Паву за руку и одвуче нас у коло.

— Ја хоћу да сам између вас две — шану нам Пава.

„И тако се ухватисмо све три између Даке и Перивоја: али, у тај исти мах, ухвати се између мене и Паве Кузман! Ја погледах у Паву. Она бледа као крпа. И ја сам се нешто згрозила, чим се овај младић дотаче наших руку. Нема сумње, наша душа види и оно што ми нисмо у стању да видимо. Она назире оно што је порекла надземаљскога, јер је и она, од искони своје, од тога порекла. Ми знамо прошлост, али наша душа види и будућност. Она се гнуша нечега што ми још ни умотрили нисмо... Ето, ја умало што се онда не пустих, чим се овај човек дотаче мојих руку. И руке су му биле ладне. То беше нека врста амфибије, амфибије у човечијем облику. И што се нисам пустила узрок је Пава. Нисам је хтела остављати. После ми она, сирота, каза, да се хтела пустити, али јој није дала Дара... Стога се нисмо више ни хватале. Због тога се наљути и Дара.

— Па нисам ни ја најлуђа, да сама ћипарам!... И ви сте ми неке другарице! — рече нам и окрете главу од нас.

„После и Гргур не хте више да свира.

— Кад госпођице неће више да играју, то значи, да је овога часа доста — повика Дако и узе виолину из Гргурових руку, па је метну на орман.

„И тако се ово лепо друштво поквари — опет с онога несрећног човека, од кога се и ја и Пава још од онога вечера почесмо да плашимо.

И Радоје и Дако, и Перивоје и Душан беху се искупили око нас. Гргур и Зубан дочепали Кузмана, па му нешто живо доказују. Он им ништа не одговара. Само се церека и погледа овамо у нас. Дако и остали договарају се шта да се сад почне.

— Знате шта, да играмо фоте! — повика Душан.

— Вала, боље је и то, но овако цаба зурити, — рече брат Дарин.

— Море, Љубиша, што, болан, не учиш играти? Бога ми, ово је све због тебе... Седиш ту и колуташ те твоје колутове дима као Турчин — повика Дако, коме је одиста било жао, што се играње прекинуло.

— Вала, баш, ово нам вече остаде штуро — учини Перивоје.

— Знате шта, браћо, повика Кузман, који с Гргуром и Зубаном беше пришао, да види о чему се води разговор — хајде да умолимо нашег брата Љубишу, да нам овде на Топчидерском брду држи једно предавање из његове небеске бесконачности и оних безбројних милиона сунаца и сунчаних система, што су растурени по овој, нашем уму, непојамној, васељенској пучини! А овде је душу дало за тај посао. Да изађемо само напоље. Месец је зашао, а небо се осуло звездама. Ту је Орион, центар онога колоса; ту је „Бик“, „Медвед“; ту су и „Рис“ и „Лав“ — а ту су и „Ловац“ и његов „Пас“... Овом ће приликом и наше госпођице имати да чују, што чуле нису — додаде он и стаде се пакосно кезити.

— Ама, зар ти опет оно твоје!... И још нас братиш — брадва ти, да Бог да, главу одсекла! — испречи се на њ Дако, и умало што га не звизну преко зуба.

— Братио се с гором и водом, а с нама не! — повика Гргур и оде орману, узе виолину па је стаде затварати у „футролу“. То беше очевидан знак, да се спрема да иде, па ма ко други ишао, или не ишао.

„Ова смо два млада човека од то доба и ја и Пава заволеле.

И тако се сви разиђемо. Ваше смо другове испратили чак до Јездиног винограда.

После одемо и ми. Дара и њен брат допратише нас до куће. Отац Павин одмах оде у своју собу и леже. Не прође мало, па поче да рче. После и ми полежемо. Тетка Тода одмах заспа, као заклана. Али нас две ни очи да склопимо. Све нам је оно пред очима. И од свију, само се њих два истичу — Љубиша и Кузман. Један као анђео, други као какав демон. Једном ће ми Пава рећи:

— Јеси ли видела... има очи пиргаве; а ја сам чула, ко има очи пиргаве, да има црну душу...

— И он се непрестано нешто цера — приметим ја.

— Па му је и тај осмех ружан!

— Сама пакост.

— И све повлачи очима, као да нешто вреба... Ја га се чисто плашим.

— А ја га, ето, мрзим.

— Море, девојке, који вам је белај, те не спавате?!

— повика тетка Тода.

„Ми ућутасмо. Ућута и тетка Тода. Чича Стојиљко хрче увелико... Баруцин Зељов чује се чак у дну винограда. Неко је прошао доле путем. Он га је опазио, па је надао ларму. После се и он умири. Само се још чуо један попак, онде негде око великог ормана. Шта је после било, не знам. Кад смо се пробудиле, сунце је било високо одскочило.“

*
* *

„И тако Павине симпатије према Љубиши и Љубишине према Пави, после онога што је било у Баруцином винограду, с дана су у дан у толикој мери расле, да су се, најпоследње, претвориле у један пламен, у пламен циновске љубави,“ настави удова Љубишина даље. „Није могао проћи ниједан дан а да се њих двоје

не виде. Ја сам им, у први мах, била повереник; а после и повереник и стражар, да их однекуд не опази чича Стојиљко, кад се разговарају. Калемегдан нам је био најмилије место где нас је Љубиша први пут видео!... Колико смо пута с тог истог окомка посматрале залазак сунца, па и опет су нам биле милије оне побочне стазе, куд не пролази много света и где смо могле мало слабије шалити се и ћеретати. И ако једно тамо не дође, онда се знало да је оно друго болесно, па се због тога и оно друго растужи и разболи... Тако је. Љубиша и Пава као да су имали једну душу и једно срце. Њих је, у једно исто време, и кад нису заједно, загревала једна иста мисао, једна жеља, једна жудња... Од чега је презао Љубиша, од тога је истог стрепила и Пава. Њихова се љубав зачала доле на земљи, али је својим врхом ударила горе у небо. Стога је Љубиша заволео звезде, а Пава небо на коме су те звезде...“

VII

— Ваше се друштво, по свршетку Велике школе, растури. Сви подобисте службе и којекуд се разиђосте по Србији. У Београду осташе само њих двојица — настави Славка даље.

— Кузман и Љубиша — рекнем јој.

— Јест, Кузман и Љубиша... Верујете ли ви, г. Мишо, у судбину? — упита ме удова Љубишина одједном, па и не чекајући одговор, она настави: „А ја, ви'те верујем. Пре нисам веровала, али сад, ето, верујем. Како је то било, ни данас не знам, али Кузман доби одмах службу. Дадоше му за писара у Трговачком суду. Те среће Љубиша није могао да буде. Он нас једног дана посети. Срећом, чича Стојиљко отишао у виноград. Паву као да огреја сунце кад га с прозора угледа. Он се смешио, али му је поглед био суморан, а

лице сетно. Никад га оваквог виделе нисмо. Пава погледа плашљиво у ме, па у њега. Као да ме је хтела упитати: „Да се није што ружно догодило?!“ То је и Љубиша опазио, па се поче смешити. Као да нам је хтео рећи: „Не бојте се, ништа“. И после се и сам расположи, онако исто као свакад што је, кад се с Павом састане. Истина, кроз ту његову веселост пробијала је, покашто, нека врста меланхолије, па чак и расејаности... Уосталом, он је био такав по нарави. Његове мисли зачас некуд прну, али чим која од нас проговори, оне су ту...

— Знате ли шта је ново. Дошао сам да вам се похвалим... Ја сам добио службу...

„Пава чисто подскочи од радости.

— Поставили су ме за предавача у Крушевцу.

„Пава погледа у ме. Као да га у први мах није разумела. И онда тек упита:

— То није овде у Београду? Била је пребледела — као крпа.

„То је и Љубиша опазио. Њему сину лицем зрака небеског задовољства. То је био лепршај праве, чисте, истинске љубави. Она увек затрепери кад опази нове знаке да је љубљена. Права, искрена љубав, то је оличена себичност. Она тражи за се све, за другог ништа.

— А ко вам каже, да ћу ја ићи тамо куд ме они шаљу. Они мени не даду Београд. Па лепо, нећу ни ја њихов Крушевац. Ја остајем овде. Потражићу још какву кондицију. У најгорем случају, заслужићу онолико колика је плата једног предавача.

„Пава га погледа. Сад је и она њега разумела. У њеним се очима заблиста неко надземаљско блаженство. Умало што му не полети у наручје... Наста једно свечано ћутање. Као да су обоје разгледали, да ли су они одиста срећни... Ох, а ништа варљивије од онога, што људи срећом зову!“ уздахну удова Љубишина.

*
* *

„У то баш некако доба, Симча, син покојног Томче Бањалије, поведе ону проклету парницу против чича Стојиљка, и то готово ни око шта: због два цола земље; а, управо, није ни због тога, већ због неке заваде око убијеног петла његова, што је из авлије Бањалине прескочио у авлију „Златног пауна“. Момци га појуре, баце се за њим и на месту га убију, те се због тога поведе читава распра. Симче је одсудно тражио да чича Стојиљко истера кираџију из своје гостионице, а овај опет то није могао.

„Једнога дана дође због тога до крупнијих речи. Чича Стојиљко, и ако је био благ и добар, прекипи, па викну:

— Море, дете, шта си ту окупио какотати, као да ти је убивен мисирски хат, а не певац од четири гроша!... Ево ти, на!... Можеш слободно купити два, па да ти остане да и алвалук платиш! И онда му преко тарабе баци два динара.

„Сад и Симче плану. Он узе она два динара, па их завитла преко „Златног пауна“. И онда се продера, да га сав комшилук чу:

— Е, вала, газда Стојиљко, јели за инат, онда да видиш шта ја знам... Развалићу ти је, видиш, па да си јој темељ ударио од мермера!

„И, одиста, није прошло ни петнаест дана, а Симча тужи оца Павиног, да му је овај, кад је подигао „Златног пауна“, заузео од кућњег плаца два цола и по.

„Чича Стојиљко, у први мах, држао је све то за спрдњу; али кад ово дочепаше адвокати у своје руке и стадоше у бесконачност развлачити, он се забрину. Он је, истина, узео своју тапију, тапију судом потврђену, зовнуо инжењера, те је премерио плац под „Златним пауном“ и упоредио га с мерама у тапији означеним, па кад се уверио, да се тапија с плацем у длаку поклапа, он одговори на тужбу и тапију приложи, да се и сам суд увери да он није ни цола заузео од Симчиног плаца. И то све није ништа помогло. Ту је излазило неколико комисија и било ваздан којекаквих судских

увиђаја. Излазили су и инжењери, те у два маха нешто премеравали и планове скидали. Сиромас чича Стојиљко!... Ова га је парница пре времена отерала у гроб; она је заметак и све Павине несреће!“ уздахну удова покојног Љубише.

— Наравно, у то је уплео своје канце и адвокат Кузман? — упитам Славку.

— Кад је поведена парница он је био још секретар у Варошком суду; а адвокат је постао на неколико дана пре, но што је суд уапсио оца Павиног, одговори ми она.

— Уапсио оца Павиног!... А зашто?

— Слушајте само. Једнога дана, пред само подне, ја и Пава седимо код прозора. Мало пре долазио нам је Љубиша и похвалио се, да је добио за професора у београдској реалци. Боже, ја радости и наше и његове.

— Јеси ли чула кад рече: „Ја бих дао оставку, да су ме авансовали с премештајем?“ — рећи ће ми весела Пава, чисто с неким поносом, а по лицу јој беше плинула некаква раздраганост душе и срца њезина... То беше одблесак њене љубави према Љубиши и вере, да је и она тако исто љубљена.

— Дао би, дабоме, одговорим јој. — Он не може да трпи дан а да испред твојих прозора не прође и да те не види, а шта би радио, да га преместе на други крај Србије!

„Пава ме удари по руци. Као криво јој што ја то рекох; а није, то јој је више годило.

У тај мах неко закуца на врата.

Пава се препаде. Она се тргне од најмањег шушња. Овога се јутра и за оца бринула. Ми смо поодавно опазиле да се нешто много у лицу променио. Све нешто ћути. Оде па се брзо врати; а кад дође, не зове Паву, као што је то пре чинио. А тога баш јутра звали су га у суд. Он је казао да има свога адвоката, па нека њега зову, али му пандур рече, да се он лично зове. Ово га је много збунило. Два-три пута је ишао у велику собу, па се враћао. Најпосле пође у суд, оде до капије, па се опет врати. И онда зовну Паву у другу

собу. То је и мени пало у очи. Он никад ништа није од мене крио, што би имао Пави да каже. Од када ми је мајка умрла и тетка ме Тода довела у његову кућу, он ме је пазио као да ме је и родио. Пави хаљину и мени хаљину. Пави шешир и мени шешир. Ја се од Паве нисам одвајала... Заједно смо расле, заједно се играле, заједно ишле у школу, заједно у позориште, заједно у шетњу — свуд заједно.

Пава се брзо врати. Била је веома уплахирана.

— Ама, Славка, шта је ово оцу?! Само ме загрли и пољуби, па оде. Ништа ми не каза; а очи му пуне суза. Не може бити, нама се нека несрећа спрема. И Пава се замисли.

„Оно се куцање понови.

— Слободно, викнем ја.

„Врата се отворише. У собу уђе — Кузман адвокат.

За неколико тренутака и ја и Пава стајале смо пренеражене. И он беше застао, као какав злочинац, који се, пошто продре у унутрашњост куће, коју је наумио да опљачка, одједном нађе међу будним укућанима, али коме се учини, да још опазили нису, па се мисли: или ће напред у злочин, или ће бежати са животом.

Ми обе скочисмо.

— Кога тражите, господине?... Ово је кућа Стојиљка Тетовалије, мога оца, — рече му Пава нагласком, којим је хтела рећи: „Да нисте, случајно, погрешили?...“

„Преко усана Кузманових прелети некакав осмех. То беше, сигурно одсенак осећања, које је овом приликом у његовој души затреперило. То више није био онај Кузман што се на све церака. То беше нека сатвар што мисли, али и што вреба. Био је хладан, без иједног знака од каквог било узбуђења. То беше нека врста човека што иде, што се миче, али што у себи нема душе.

— Ја сам, госпођице, био тако слободан, да за вашу кућу распитам... Кузман адвокат...

— Драго нам је, господине... Ми смо имали једном прилике да се једно другом представимо...

— Имате право, госпођице. Од тог је доба прошло готово пола једне деценије... Ја сам веома дирнут, што се оно лепо вече, у винограду Раденка Баруџије, још није заборавило! — одговори он, а онај му осмех опет прну преко усана, и само је сад имао извесну врсту ироније, што хоће и да уједе и да не окрвави.

— Па отац није код куће, господине...

— Знам, госпођице, да није код куће, зато вас и молим да ме извините што сам био тако слободан, да дођем, те да вас известим о једној доста немилој ствари...

„Пава побледи.

— Али то, госпођице, не треба да вас толико престрављује. Глас је, истина, немио, али он неће имати по вашу кућу никаквих већих последица...

— Ако Бога знате, господине, говорите!... Да се то што не тиче мога оца?...

— Јесте, госпођице, то се тиче вашег оца... Ја сам овога часа из суда... Ништа се не бојте госпођице... Ствар је, као што вам рекох, немила; али, колико је она мени позната, она неће узети даље размере... И најпосле ће се свршити без даљих штетних последица и по вашег оца и по вашу кућу... Тако се бар ја надам...

— Господине, молим вас, као што се Бог моли, говорите!... Зар не видите, да је то ваше околицење хоће да убије.

— Па зато јој и кажем да се прибере, да се ништа не плаши... Ствар је веома обична. Она се сваком живом десити може.

— Кумим вас Богом, господине, говорите, шта је с мојим оцем!?

— Ви ћете се опоменути, госпођице, да он има једну парницу са Симчом Бањалијом...

— Па је данас изгубио, је л' те?! — повика Пава и преко лица јој сину једна зрака радости и наде, да неће бити оно, од чега она зебе и преза.

— Не, госпођице, парница није још изгубљена... Она је само... Како ћу да вам кажем...

— Кажите, господине, како год хоћете, само реците, да је мој отац здрав и жив!...

— А, молимо, молимо, тако далеко ствар није отишла... Опет вам велим, да је ствар, иако мало немила, опет пролазне природе... Дакле, чујте. Ја сам овога часа из суда. Вашем је оцу саопштено судско решење, да се против њега отвара кривично ислеђење; а како је само дело таке „категорије“, да се окривљени мора бранити из притвора, то је суд, у исто време, решио, да се ваш отац стави у притвор... И, наравно, он је, истина, притворен, али ја се надам да ће то решење пасти...

Пава се заљуља. Ја јој притрчим. Притрча и Кузман. Она ми се свали у наручје. Умало се с њом не стропоштах на патос. Спустимо је полако на миндерлук.

— Мало хладне воде!... Ништа се не бојте! Мала несвестица. Знао сам ја; а ви мени: што околишим... Ето, што сам околишио — рече ми Кузман с неком дрском поверљивошћу и слободом.

„Отрчим у предсобље, донесем стакло с водом. Попрскамо је по лицу. Она прогледа; али су јој очи лутале. Као да неког траже.

У тај баш мах зачу се у предсобљу глас моје тетке:

— Децо!... Камо вас?... Гле, гле, ове још и не мисле да постављају! Славка сине, де, чедо моје, постављајте!... Стојиљко само што није дошао... Знате, да се он љути, кад дође, па види да још постављено није...

„И онда ошкрину врата.

— Куку, шта је то?! — повика она кад виде да Пава лежи на миндерлуку и да је још ту некакав стран човек.“

*
* *

„Пава је дошла себи. Прве су јој речи биле:

— Ја хоћу овога часа да идемо оцу!...

— Госпођице, мени је веома жао што вам морам и то казати, да ће то сад ићи потешко. И ви бисте се изложили једном узалудном труду. Прво, сад није канцеларијско време, а друго, ја предвиђам, према природи дела, да ће то за данас бити скоро немогућно.

— Господине, како данас немогућно! Ја хоћу сад, сад овога часа, да идем... Кажите ви мени само, ко даје допуштење?

— Иследник, ако му буду предата акта по кривици вашег оца.

На ово Пава скочи:

— Господине!... По каквој кривици мога оца?... Мој отац не може бити крив ни за што. Разумете ли то, господине?!...

— Ја сам у то, госпођице, потпуно уверен... Цео Београд зна честитост и доброту газда Стојиљка Тетовалије — одговори Кузман и некако ђаволски удари гласом на оно: цео Београд зна честитост и доброту газда Стојиљка Тетовалије.

Пава га погледа с неком пробуђеном симпатијом. Она погледа и у ме. Као да ми је хтела казати: „Видиш, и овај човек верује у невиност мога оца“...

— А коме, господине, треба ићи, ако не буду иследнику предата акта, како велите? — упитам га.

— Онда ваља питати председника.

— А где је његова кућа? — упита Пава нестрпљиво.

— Љубичина улица број 8.

— Онда хајдемо, Славка!... Најпре иследнику...

Где рекосте, да седи он?

— Космајска улица број 17.

— Космајска улица број 17... А ако овај не буде добио акта по кривици мога оца, онда ћемо трчати г. председнику, у Љубичину улицу број 8, рече Пава, ударивши гласом неког подсмеха на оно: „а ако овај не буде добио акта по кривици мога оца“... Брже, Славка!... Да их баш за ручком затечемо... Овако ћемо. Ништа не мари... Дај само шешире, да не идемо гологлаве!...

— Госпођице, допустите ми, да будем слободан, да вам ставим на расположење моја кола. Ево их пред вашим вратима... Далеко је Космајска улица, а још ако узморате ићи и г. председнику у Љубичину улицу... а, ево већ прошло је две четврти по подне... Г. Папић има обичај да одмах, чим руча, иде на кафу у „Париз“, а г. председник да легне да спава...

Пава ме опет погледа. Као да ме је упитати хтела: „Смемо ли примити понуду овога господина?“ А можда је хтела рећи: „Видиш ли ти ово!... Како смо се ми у овоме човеку варале!...“

— Ви ћете нас, господине, јако обвезати. Ми ћемо бити слободне, да се вашом добротом користимо — рекнем му ја.

„И док смо ми селе у кола, он приђе кочијашу и нешто му полако рече. Одмах смо виделе шта. Кочијаш се само обазре, да ли смо се лепо наместиле, па онда опшину коње. Где је наша улица а где је Космајска, па опет за непуних десет минута стигосмо пред кућу број 17. Тако се то јурило. И то је била срећа, јер таман ми у иследникову авлију, а он излази из куће. Ручао и пошао на кафу у „Париз“. Прилично се зачуди, кад чу да смо баш до њега дошле. Пава пређе одмах на ствар.

— Господине, мој отац, Стојиљко Тетовалија, стављен је у притвор због нечега... Ја и моја пријатељица Славка хоћемо да га видимо... Господине, ми знамо да он није ником ни за што крив — рече она дркћућим гласом, и очи јој бежу пуне суза.

— Госпођице, мени је веома жао, што се не могу одазвати оправданим осећајима једног детета према својој оцу... Мени та акта још нису предата. Та је ствар решена готово у само подне. Него ви сте, чини ми се, дошли на колима?... То је још добро. Седите у кола па идите г. председнику. Он је зато једини надлежан, све док се мени дело не преда... Похитајте. Он обично по ручку спава и нико га не сме будити. Ја мислим да ће вам одобрити; а што не би. Није човека убио... А кад ствар дође преда ме... онда слободно — слободно кад год хоћете — учини г. иследник с таквом

лакошћу као да се то тицало најобичније ствари у његовом послу.

— Хвала вам, господине! — рече Пава, па се онда окрете мени: „Хајдемо! . . . Брже . . . ми га морамо заста-ти док још није легао да спава“.

„У тај мах звркнуше некаква друга кола. Стадоше. И таман се ми опростисмо с г. Папићем и пођосмо капији, а пред нас испаде Кузман адвокат.

— Ево вам, госпођице, допуштење да можете отићи своје оцу и видети га. Пошто ви одосте, ја начиним рачун, да ће добро бити, ако ја, док ви одете испедном судији, отрчим г. председнику, па, ако случајно не буду предата акта г. Папићу, потражим у име ваше допуст од г. председника. И добро сам учинио — рече Кузман с необичном предусретљивошћу и, управо, неком непојамном преданошћу за ову ствар. И онда се окрете г. Папићу:

— А ви, господине испедниче, бићете тако добри, да отпратите госпођице и да их пустите у собу г. Стојиљкову . . . То вам је порука од г. председника, а ви ћете, г. Папићу, веровати мојој речи . . .

— О, молим, молим, г. Кузмане . . . Није било потребно толико уверавање . . .

Ми после све троје седосмо у Кузманова кола.

— Пред главну полицију! — рече г. Папић кочијашу.

После неколико минута Пава је била у наручју свога оца . . . То беше дирљива сцена. Она се не да описати“.

*
* * *

„Боже, г. Мишо, још сам онда опазила како је овоме свету на дну срца сталожена једна врста одвратне злобе, пакости, зависти, злурадости, притворства, па чак и неке неразумљиве освете“, настави удова Љубишина даље. „Свет се врло често понеком свети, оговара га, а не зна ни зашто ни крошто. Глас, да је суд уапсио Стојиљка Тетовалију, пролетео је као муња по целом Београду. Свет пролази поред наше

куће, па ту застане и нешто се живо разговара. Понеки пружи руку на наше прозоре, па онда на „Златног пауна“, а ми да у земљу пропаднемо од неког стида. Неки наши пријатељи дотрчаше, да упитају је ли то истина, а неки зато, да нам кажу, шта остали свет говори и нагађа.

Истина, било их је доста који су се чудили и један другог запиткивали, шта је то тако страшно могао погрешити газда Стојиљко Тетовалија, кад се уопште знало да он није хтео ни мрва да згази. А кад је неко казао, да је ухапшен због оне парнице, коју против њега води Симча Бањалија, онда је на то неко други казао:

— А, то ли је! . . . Па то се онда зна где му је легло . . . Досад су перутали Симчу, а сад ће и нашег Тетовалију . . .

— Дебеле гуске! — рече један други.

— Не зна се која је од које маснија — додаде трећи.

— Ако то нису адвокатски „вицеви“, ви ово обријте — приметио је неко из исте дружине и ухватио се за десни брк.

„Све нам је ово испричао Радоје Барудин, брат Дарин, који се негде у кафани десио и слушао шта се људи разговарају о чича Стојиљку и његовом апшењу

А било их је који су и ово говорили:

— Данас се међу и за људе удице и бацају алови исто, као и за рибе моруне . . . И тешко ономе ко се више праћака. Горе за њега . . . Ма шта радио, најпосле долази у ђувеч, или на роштиљ; а врло често и у саламуру . . . Све зависи од његове величине и његовог „златног сала“.

Тако једни.

А други? Из њих је зјапила сама пакост. Један се чак чудило, како то није било давно и давно.

— Било би, али то нису дали Тетовалини дукати — одговорио му је трећи.

— Ето, видите, тај је дошао у Београд с осталим рекалијама у некаквој чађавој и поцепаној цоци, а

данас има дваес-триес хиљада дуката своје сермије — приметио је опет неко из исте дружине.

— Знају људи кад је сејао брашно у амурлуку Ставре фурунџије.

— А сад има „Златног пауна“!

— Само му он вреди преко четири хиљаде дуката!...

— Шта „Златног пауна“! Он има код пиваре још две механе по плану. Обе су му I класе; има четири пекарнице, две од тврдог а две од слабог материјала; има оне дућане на Варош-капији, па две магазе доле на Сави; има две зидане куће. У једној седи, а од друге вуче кирију — 15 дуката месечно...

— Море, баталите ви то све! Тетовалија ни сам не зна шта има. Кад је један рекалија могао да се одважи да купи чак и виноград на Топчидерском брду и да тамо зида „виле“ и гради „киоске“ — онда, де чик, ко му може ухватити есапа, шта тај још има — у „ћуповима“, у „подруму“, на „тавану“, па чак и у каквом старом оцаку?! — повикао је један, који је досад слушао шта свет нагађа о богатству оца Павиног...

— Е, то се, људи, не може зарадити на лебу, на лепињама; на буреку, на пењерлијама; на порцијама од гроша и на порцијама од двадесет пара. — Ту се морало десити какво големо „торбадан“! — додао је један и жестоко ударио гласом на оно: „торбадан“.

„Разуме се, ми тога дана не одосмо на Калемегдан; а биле смо као ујутру утврдо одлучиле да идемо. Сигурно је, да нас је Љубиша погледао. „Да ли је он од кога чуо, каква нас је несрећа снашла?“ Он нас је чекао до самог сунчевог заласка, и тад је тек видео, да нећемо доћи, и да нам се ма шта догодило. Сутрадан, пре седам, прошао је нашом улицом. Пава беше заспала. Имала је преконоћ грозницу. Тетка Тода изишла у кујну. Љубиша оде до „Златног пауна“, па се врати. Гледа на наш прозор. Ја му се јавим. Он приђе. Био је као испијен. Прве су му речи биле:

— Чуо сам... Шта ради Пава?

„Ја му кажем.

— То сам слутио. Сву ноћ вам је горела свећа, додаде он, па онда упита: — Јели што предузимато да се чича Стојиљко ослободи?

— Још ништа. Данас је обећао доћи адвокат Кузман...

„Ја застанем. Опазила сам да се Љубиша стаде мењати у лицу. Најпре га проби нека румен. После је пребледео — као смрт.

— А шта ће ту Кузман?

„Ја му испричам све. Он обори главу, па куца штапићем у некако дно од разбијене шољице. Ја престадох. Он још куцка. Нешто мисли. После се одједном исправи. Беше га тужно погледати.

— Збогом! — рече ми... Кад се Пава пробуди кажите јој, да сам био дошао да јој изјавим своју дубоку тугу, што је та несрећа снашла њу и њеног оца... Кажите јој, да ме ништа не може поколебати у уверењу, да је њен отац чист као злато!...

„И он оде.

— Љубиша? Љубиша! — повика један глас.

То је била Пава. Она је чула наш разговор, па се пробудила...

— Љубиша — викнем га и ја, али мало јаче. Он не чу. Оборио главу па оде и не обазре се више.“

VIII

„Ослобођење Павиног оца имало је огромних тешкоћа“, настави Славка даље. „Ишли су први трговци па су молили да се на њихово јемство пусти, па су одбијени.

— Ви се за то ништа не брините. Он ће бити опет ослобођен, или ја нећу живети — храбрио нас је адвокат Кузман.

„И то је Паву одиста мало ублажило.

Још нас је горе заплашило, кад нам казаше да је и Касација одобрила решење Варошког суда, којим се одбија јемство београдских трговаца, да се чича Стојиљко из слободе брани.

— То је ништа; то је оно што у други ред долази. Друго је, што ја од Касације тражим — опет нас поче Кузман тешити.

— Боже, какви су ово људи, ови адвокати?!... Човека, сана џаба, уапсили, а он каже: „То је ништа!“ — рекла је моја тетка Тода.

„И, одиста, Кузман је имао право. Још одмах сутрадан дошло је од Касације да се отац Павин пусти, јер, вели, нема ни дела, ни кривице. И кад је ово решење саопштено чича Стојиљку, он је плакао као мало дете. После је повикао:

— Нек Бог поживи нашег краља и његове судове!... У овој земљи опет има правде!...

„Пред судом су га чекала кола адвоката Кузмана, она иста, на којима смо се ја и Пава возиле кад смо ишле иследнику. А кад кола пролетеше испред наше куће и стадоше пред капију, Пава се чисто трже. Она погледа у ме. „Ко је ово сад?“ као да ме је хтела упитати. Од када је њен отац допао затвора, ми смо од сваког шушња презале. Мени поче срце да лупа; али у тај се мах зачу глас чича Стојиљков:

— Паво, ћери, камо те!... Оди да те отац загрли!

„Ми полетимо напоље. Пава се саплете на прагу. Паде, али се, чини ми се, брже диже но што паде. Јест, он је, слободан је. Дошао без власти, без пандура. Само је ту Кузман. Пава се баци оцу у наручја. Сад наста право јецање, јецање од радости. Нико није умео ништа да каже. И тетка Тода истрчала из кујне. Она не плаче, али јој се доње вилице тресу, а погледа час у ме, час у Кузмана, а час у Паву и њеног оца. Својим очима не верује.

— Море, децо, шта је нама?!... Ово није за плакање; ово је, Богу хвала, за певање — повика весели чича Стојиљко, па подиже руке небу:

— Мајко моја, моја мученице!... Ово теби хвала! Ти си ми рекла, кад си ме за Србију спремавала: „Иди, сине, у Србију!... Србија је срећна земља... Србија је наша слободија! Ти си ми истину казала!“

*
* *

„Од дана, кад је оно отац Павин затворен, па док је пуштен, само је њих неколико пријатеља и познаника дошло да нас утеше и охрабре, да оно не може онако остати и да га већи суд мора пустити; али кад чича Стојиљка пустише, онда тек свет навали да нам честита... Долазише, долазише и пријатељи и познаници — и које познајемо и које не познајемо.

— Хвала Богу, правда је рекла своје! — повикали су једни још кад су у кућу улазили. Почело се долазити одмах по ручку, па је трајало до мрклог мрака. Долазило се и на буљуке. Разуме се, да су Баруџини били први. И о чему се ту није говорило, а највише о томе, како је чича Стојиљко џаба лежао апс.

— Ама ми смо одмах казали да је то смућкај па проспи, рекла је Пела Аце Мацковог... Каже мој Аца: „То није ништа... То је нечија пакост!“

— А ја, друго, то никако нисам могла ни да верујем, док ми мој Васко у подне не рече: „Јест, баш уапсили га“, додаде Велика Васкова.

— Богами, сестро, и ја сам одмах казала: ако за што може бити крив и газда Стојиљко, онда на овоме свету и нема поштених људи — учини Ана Баруџина.

— Боже, ја погана ли има света! — повикала је Лека Трбушкова. — Просто да се човек згади. Кад већ ништа не могу, а они сад кажу: „Пустили га, ја!... Пустите га његови дукати, а не што је он прав!...“

— Јест, јест, и ја сам чула да тако говоре, па чак знају и колико је коме дато. И чисто се свете: „Ономе слепом чвору плину 300 дуката, ама као на златан крст!“ — додаде Смиљка чича Митрова.

— Срећа је што сте ударили на овога младог и

поштеног адвоката, а, бога ми, ма кога другог да сте узели, живе би вас одерао. Они само кад наиђу на овако кога масног, испију га као пауци муху, приметила је једна, коју ми и не познајемо... Она нас, каже, лепо познаје, били смо, вели, заједно на свадби Тоше, сина Милушићевог.

— А, јест, овога младог адвоката сви хвале. За кога се он, кажу, заузме, тај нека се слободно не брине — додала је нека омалена и лепушкаста женица, за коју нам рекоше, да је жена г. Станојице архивара.

На то ће рећи Стоја Селакова:

— Немојте ми ништа говорити о адвокатском поштењу! ... Знам ја њих добро. Сви они тако. Ново сито о клину виси. Чекајте само док се и он мало поткрвавичи, па ће бити гори но сви ови остали...

— Има право Стоја. Зна свет све те адвокатске „вицеве“, — рећи ће Цвета Бричибркова. Ето мој весели Брано*, просто им надавати не може. Умало нам не оде и она кућа над главом. За оне паре што је дао адвокатима, а, Бога ми, и на онако друго којешта, купио би две онаке страћаре. И говорила сам ја њему: „Брано, роде, дижи руке од те проклете парнице и од тога ђавољег наслеђа“, а он не послуша... И оно му, лепо, дође главе, уздахнула је сирота Цвета, а очи јој се напунише суза“.

*

*

*

„Разуме се по себи, да је отац Павин предао Кузману и парницу са Симчом“, настави удова Љубишина даље. „И у мало времена, Симча буде одбијен. И ту пресуду одобре сви судови. Симча тражи поновљење. Али га и за то одбију. То га је тако потресло, да се, мало-помало, сасвим пропије. Било га је ружно погледати, кад иде улицом и посрће и једнако нешто у себи говори, неком

* Брано Бричибрк, што је водио десет година парницу због неког наслеђа. Као данас је добио, а сутрадан умро.

нешто прети. Понекад би стегао песницу, шкргутнуо зубима и повикао: „Ономе, ономе — морам се крви напити!“ Неки су мислили, да се то односи на оца Павиног; а неки, опет, веле, није, већ на адвоката Кузмана. Али Симча не доживи да се иком освети. Једнога су га дана донели мртва из кафане... „Та он мени оно мора платити, и то главом платити!“, повикао је и подигао руку да удари о астал, па се одједном сроза са столице. Људи притрче, али он само још два пут зѐне, па издахне... Сиромах! Оставио је двоје деце, као две златне јабукe. Да их само видите! Дао им Бог здравља па их се не можеш од милине нагледати. Млађи је сад у петом разреду гимназије, а Велинка у први разред Више женске школе... То су вам сад убите сиротице. Њих је до своје смрти помагала весела Пава.

— Она за оно нису ништа крива... А, ко зна, да ли је за то крив и њихов јадни отац! — рекла је, кад се о томе једном повела реч.

— А шта је било с толиким имањем покојног Бањалије, оца Симчиног? — упитам је.

— Е, шта је било од његовог имања, питате? Шта је било, развукло се на ђавоље мекиње!... За Симчу се не може казати, да је био распикућа, или картарош; али није био кадар да оноликим имањем управља. Све је остављао млађима, а млађи су млађи, а особито ови у данашње доба. Они данас не куће ни себи кућу, а толи другоме. После га је и она парница много стала. Имања доста, доста и примања, али је било и давања. Оно што се имало да прима, све је пропало; а оно што се коме имало да плати, морало се плаћати, а пара готових по смрти Симчиној није остало, те с тога се отвори стециште над његовом масом. За њеног браниоца суд постави адвоката Кузмана, а за стараоце опет тако неке. Ова је маса дуго стајала нерасправљена, а кад је Управин интерес и интерес на интерес почео прелазити и саму главницу, онда се остали повериоци почну плашити да се њима њихово не окрњи, мада се знало, да сâм накит покојне Симчине матере износи на две хиљаде дуката, а толико нису износили сви дугови њенога сина. Стога

сви навале на суд да час пре нареди распродају целокупног, и покретног и непокретног, имања ове масе. Тако се и учини. Али све оде у бесцење. Ово, кажу, није била јавна распродаја имања јаднога покојника. Ово је била права лора: ко шта уграби. Ко је шта бегенисао, он је то узео пошто је хтео. Она нова кућа, коју је пред смрт довршио покојни Томче Бањалија отац Симчин, отишла је за 800 дуката, а брат брату вреди и свих 4.800. Ову је кућу купио некакав ситничар са „Зеленог венца“. Али је доцније пренесе на адвоката Кузмана.

После, кад је била продаја накита покојне Симчине матере, онај ситничар са „Зеленог венца“ опет се јави као лицитант. Он изабере из свега накита само три ствари: две скупочене златне гривне у смарагдима, зеленим као трава, у облику змије, и један брилијантски прстен. Ове две гривне коштале су преко 200 дуката, а брилијантски прстен преко стотину. Томче Бањалија узео је ћер некаквог капетан-Мишиног камараша из Свиштова. И овај је својој ћери, на дан венчања, дао оне гривне у смарагдима, а своје зету онај скупочени прстен. И онај ситничар са „Зеленог венца“ каже осталим лицитантима, да не терају ове три стварчице, јер их и он не узима за се, већ за децу покојног Симче. Ово им је спомен од ђеда и бабе. Лицитанти одоше браниоцу масе г. Кузману, да се увере, је ли оно истина, што онај ситничар каже.

— Па од толиког силног имања што им је од ђеда остало, право је, да штогод, штогод бар за успомену имају — одговорио им је адвокат Кузман.

И ова се три комада теслиме за 40 дуката. Онај их ситничар исплати и још тога их вечера преда адвокату Кузману.

Ето, г. Мишо, како је прошло чувено имање покојног Томче Бањалије и зашто су деца Симчина данас пука сирочад!“ — одговори ми удова покојног Љубише.

*
* *

„Кузман је за кратко време заузео угледно место и међу својим колегама и у грађанству српске престонице“, настави Славка даље. „Многе отмене трговачке куће узеше га за свога адвоката, а суд га је редовно одређивао за браниоца свакој већој и заплетенијој банкротској маси. А они, који би, ма због чега, дошли под суд, или допали апса — ти су, просто, савијали руке око врата овоме младом адвокату. Нема сумње, да је његовом лепом гласу много допринело и ослобођење од притвора Павиног оца, и што му је пошло за руком, да чича Стојиљка опрости од оне несретне парнице, коју му је на врат био натурао Симча Бањалија. А што се тиче чича Стојиљка, он га је заволео као свога сина. И морам вам признати, да смо, и ја и Пава, почеле о Кузману друкчије мислити, но што смо дотле мислиле, а особито од оног дана кад је одсудно одбио сваку награду, коју му је нудио отац Павин за његов онакав труд и заузимање. Ово је чак Паву у неку руку и забринуло. Она би се често замислила и по читав сахат ни с ким не би ни речи прозборила. Једном ме је, усред ћутања, упитала:

— Шта мислиш ти, Славка, зашто г. Кузман није хтео од оца да прими никакву награду за свој труд због оне проклете парнице?

— Шта ти то сад паде на памет? — упитам је... — Па човек је тек сад постао адвокат. Њему сад више вреди добар глас, него добра новчана награда. Не брини се ти за г. Кузмана нимало! Зна он шта ради. Он сад, како сви говоре, не може главе да дигне од силнога посла. Ко год у какву беду западне, трчи њему. Сваки каже: он је курталисао од оне напасти и газда Стојиљка Тетовалију. После, чула си, шта прича и отац твој, колико их га је питало: „Богати, шта ти узе?“ А он њима: „Бога ми, браћо, ни пребијене паре!...“

— Ја сам, вели, довољно награђен, што ми је у део пало, да, у првом мом адвокатском послу, браним једну поштену ствар, и не само да је браним већ да је одбраним и да једној честитој породици вратим неправедно поремећен мир и спокојство...

Овај мој одговор као да беше мало умирио Паву. Тај смо дан опет излазиле на Калемегдан, али, на наше велико изненађење, и овога вечера Љубиша не дође. Сунце је било село, кад смо се кући вратиле...

— Па он мора да је болестан — рекнем јој.

— Он није болестан — одговори ми она с неком чудном опорином, као да сам јој ја крива. И после заћута. Кад уђосмо у кућу, чича Стојиљко већ беше дошао из винограда, сео за сто, па нас чека да вечерамо. Мало нас укори што смо се тако задоцниле, а он, вели, уморан, па нас чека, има више од сахата. Пави букнуше образи. Она оде у собу. Мислили смо, хоће нешто да остави или да узме; али не. Она остаде тамо.

Ја јој одем. Она се згучила у један буџак на миндерлуку, па тако ћути.

— Устај... Отац те чека! Тетка донела чорбу, а он ћути и гледа. Још није ни сипао!...

— Вечерајте ви. Ја не могу. Боли ме глава, а и некаква ме жмара хвата — рече ми она полако, али тако, да се видело да јој је одиста тешко.

Изађем. Чича Стојиљко натмурен. Ја приђем тетка Тоди. Кажем јој...

— Шта је то с вама? Хоће ли се вечерас вечерати?! — повика он, да сам се чисто тргла.

Тетка устаде и оде у собу. Не би је за неколико тренутака. Врати се.

— Вечерајте ви. Пава не може. Боли је глава. Има мало ватре; а и руке су јој хладне, — рече моја тетка, па изађе у авлију.

— А, даћу ја вама ваш Калемегдан! — повика он и узе велику кашику, па стаде да сипа. Никад га оваког нисам видела. После се мало и одљути. Двапут је устајао и одлазио Пави у собу. Тетка Тода не хте ни седати. Дигнем се и ја. Нисам могла ништа окусити, а била сам гладна, кад сам дошла с Калемегдана, па ми се одједном глад пресече.

Сутрадан Пава устаде. Нема ни грознице, ни главобоље. Али је ипак остало мало трага: бледо лице и нешто помућене очи.

— А, грлице моја, зар тако ти с оцем делиш мегдане?!... рече јој чича Стојиљко и стаде је шашолити по оној златно-плавој коси... Е, нећемо тако!... Ја хоћу да је мало покарам, а она — боли је глава!... Моја мала мазо! И онда је повуче за онај њен лепи носић. После ће тек додати: — Ама опет ваља да размислите мало, ко кога пре треба да чека на вечеру, да ли ја вас, или ви мење?... То рече, па је опет плесну по образу. А, г. Мишо, то беше срце племенито, срце пуно очинске љубави и добротe, иако понекад букне да га чисто познати не можеш да је то онај чича Стојиљко, опет само му онда мрдни с очију, па, после, да ти наточи, ако хоћеш, испод грла крви.

Пава му се обеси о врат:

— Само, драги оче, немој ти да се на нас љутиш! Кажми шта желиш, па ћеш видети хоћемо ли ти жељу испунити; кажми шта ти се не допада, па ћеш видети, да то никад више нећемо урадити.

— Хе, хе; добро, добро... Ви тако увек, ти и та твоја другарица!... Ја желим да ви обе будете срећне. То је моја једина жеља. А, сад, шта ми се не допада? Не допада ми се, да ја пре дођем кући чак из винограда, но ви с вашег Калемегдана, учини он и некако чудно удари гласом на оно: „с вашег Калемегдана“.

Павино се чело замрачи. Ово је трећи пут како нам пребацује, што смо онако доцкан дошле.

Али он опет онај прекор ублажи. Он ће после неког ћутања рећи: — Кад ме ви овде дочекате, и на мој позив истрчите, ја онда и слађе вечерам и слађе спавам.

— Тако ће одсад увек бити, оче — рече му Пава, а само што није заплакала.

— Ене, ене! Гле ти луде једне! Шта то сад значи: Што си начинила ту чавку на челу?!... Па онда ја — ја нећу никад ништа да ти рекнем.

Пава на ово ништа не одговори. Она се само још више причини уз свога оца...

— Ја признајем, оче, ми смо погрешиле. И то не ми,

већ, само ја. Ја сам та што сам Славку звала да шетамо до Калемегдана...

— А, ћери моја, не марим ја што ви шетате. Ви и треба да шетате. Видим ја, нисам ћорав, и други свет шета. Шетајте ви, грлице моја, и одсад. То је, сви кажу, и по здравље добро. А кад вам се тако баш допада, можете отићи и по који пут и до Калемегдана... Но то не мора бити баш сваког вечера; али, кад ја увече из чаршије, или из винограда кући дођем и викнем вас: хоћу да ме овде дочекате; а још кад истрчите у авлију, па ме једна стане да грли, а друга руци приђе, е, онда као да добијем крила.

*
* *

„Једнога дана рећи ћу ја Пави:

— Дакле, хоћемо ли да се спремимо?

— Нећемо.

— А што?

— Па, знаш, шта нам је рекао отац?

— Знам. Рекао нам је: „Ви и треба да шетате... И други свет шета. Шетајте и ви, грлице моје!“ ... Ето, шта нам је рекао.

— Јест, то је рекао; али ти си заборавила, да је и то додао: „Па кад вам се тако баш допада можете отићи по који пут и до Калемегдана“... И, сећаш ли се, како је ударио гласом на оно: „ваш Калемегдан“, и на оно: „но то не мора бити баш сваког вечера“... Нас је неко, Славка, код оца опао. Ко је тај, што мотри куд ми идемо?!...

— Ја не верујем да нас ко прати. То би се морало опазити. Уосталом, ми то од твога оца и не кријемо. Зар нисмо увек причале шта смо виделе, кога смо среле и с ким смо се разговарале? — одговорим јој.

Паву ово као да мало умири; али ће опет рећи:

— Не, не. Ми вечерас не смемо излазити. Зар први пут после онога, па на Калемегдан?... Ако нас ко мотри, казаће му, и то ће га растужити; а ако нас нико

не прати, онда треба увече да му ми кажемо. И тада би тек саме потврдиле, како мало маримо за његове савете и опомене.

— Е, онда, да не идемо.

— Наравно да нећемо ићи... А и право је што нећемо ићи — додаде она, као да се неком свети.

— Како то мислиш?

— Што сам уверена, да би и вечерас пабе ишле, одговори Пава, а лепо се познало, да јој је ипак жао што се неће ићи.

— А мени се нешто предсказује, да би га вечерас затекле тамо.

— Мислиш? — упита она, а лице јој се чисто разведри. Њој се учинило, да ја то говорим, што одиста, однекуд, знам да ће доћи.

Не знам шта ми би, те је зачиках.

— У шта хоћеш да се опкладимо, да се он сад шета оном стазом и сваки час погледа, кад ћемо се помолити иза „Српског краља“? — Ено, у ону ружу онде. Видиш ли како се почела развијати. Како је дивна! Гори као ватра. То је првенче на овоме калему. Штета што нема бар још једна, па једна мени, а једна теби...

— Нећу у ружу.

— Ја у шта ћеш?

— Ено, у ону врбену.

Пава ме оштро погледа. Врбене је Љубишца волео сем свега цвећа.

— Па добро, ено ти је... Подај му је ти — и без опкладе! — повика она срдито и окрену главу у страну. Сирота! Њено је срце још онда почело да зазира од љубоморе... Као да је предвиђала, шта је већ раније било записано у неумитној књизи судбине!...

— Па хајде баш мало да изађемо, али, знаш, да не идемо тамо — рече ми Пава, пошто је мало прође она срдња. Нека га, нека и он мало погледа хоћемо ли се ма с које стране појавити. И још нешто, хоћу да смо овде бар на сахат пре но што отац дође, па да и ми њему кажемо: „Има читав сахат како те погледам.“ — додаде она и оде да метне шешир на главу.

Али у тај мах чича Стојиљко, те на врата.

— Охо!... Оне се спремиле да мало изађу!... Знао сам ја то. Зато сам и похитао. Е, ћери моје, данас вам од шетње нема ништа. Оставите те шешире... слободно. Вечерас имамо госте... Неће то бити каква вечера. То ће бити онако — више као неко мезе.

Пава скиде свој шешир, а лака јој сенка прну преко лица.

— А кога ћемо имати на вечери, оче?

— Г. председника Варошког суда, његову госпођу, нашег кону у винограду, газда Раденка Баруцију, па његову снашу Ану... А већ не треба ни да ти казујем, да ће ти доћи и Дара са својим ђувегијом... Него, де чик погоди, ко ће нам још бити на вечери? — упита он одједном.

Пава се мисли. Не може да погоди.

— Адвокат Кузман — рекнем ја.

— Јест биће и наш Кузман — одговори чича Стојиљко, и би му мало криво, што то Пава није погодила.

Он после оде у кујну. Дуго је разговарао с тетка Тодом. После се врати, па ће се окренути Пави:

— Ћери, сине, дођи, благо оцу, овамо у велику собу; а ти, Славка, чедо моје, иди у кујну. Помози својој тетки, а сад ће вам и Пава доћи.

Пава погледа у ме, па у свога оца, па опет у ме. Пита ме очима, а некаква јој се слутња просу по лицу. После оде за оцем у собу, а ја тетка Тоди у кујну; али се одмах вратим. И мене беше обузео неки немир. Ишла сам на прстима — као да нешто крадем. Они још у соби. Ништа се не чује. Ја се опет вратим. И после чујем да лупише врата. То је чича Стојиљко. Пава не би тако лупила вратима, пред оцем нарочито. Тако је и било. Он дође пред кујну. Зовну ме:

— Славка, иди тамо — рече ми срдито.

Ја одох. Кад сам ушла у собу, а Пава пала ничице по једном јастуку на миндерлуку.

— Шта ти је? — упитам је и дирнем је мало по рамену.

Она се трже. Скочи. Погледа ме. Била је страшна у лицу. Очи црвене и исплакане. Она ми паде око врата.

— Слатка моја Славка, научи ме шта сад да радим? — повика, сирота, и стаде се гушити у јецању.

— Шта ти је, ако Бога знаш?! — упитам је.

Она је само јецала.

— Знам сад шта је. То и ништа друго. Неко нас је опао... Шта нам је сад пребадио? — упитам је.

— Није то. Камо срећа да је то!... Знаш ли жалосна, да ме је отац већ дао!... Оно довече, то ће бити моја црна прошевина!...

Мени се то, у први мах, и не учини богзна како страшно. Али ми одмах дође на памет Љубиша. „То је!“ помислим. „Отац је даје за другога.“ И онда ми би све јасно.

— А за кога те је дао? — упитам је.

— За кога ме је дао, питаш? Не питај!... Доста је кад ти кажем, да ме је дао... И пошто ме је дао, онда ме зове и каже ми: „Ако хоћеш да си моја, послушај ме! Ти ћеш бити с њим сретна... Ја ти бољу прилику никад не би умео наћи“... И кад виде, да мени хоће срце да препукне, а он се онда окрете, прилупи за собом врата, па оде...

— Бога ти, па што си луда те плачеш?... То још није ништа тако страшно. Он те је обећао; али ти још ниси казала: хоћу. Шта има ту вазда? Нећу ни да питам за кога те је дао. За Љубишу знам да није. И то је за ме доста. Да сам ја на твоме месту, ја у то име не би ни једне сузе пустила. Рекла бих оцу: „Нећу!“ — па кви-тац... Како то: ја сам те дао!... Очеви су за то, да своју децу усреће; а ако то не могу, онда нека их бар не бацају у несрећу...

Пава се одједном исправи. Измаче се мало. Гледала ме је — не умем вам казати, како. Онај јој је поглед казивао, да се њено срце рве са њеним разумом. Чинило ми се, као да и ја видим ту ломњаву у души њеној. И неко одржа мегдан. Пава се још више исправи, па ће ми с неком узвишеном одлучношћу рећи:

— Јеси ли при себи, Славка?!... Зар оцу своме да се

противим, зар њему да рекнем: „Нећу!“... Не, Славка... Ја бих пре зажмурила, па скочила у Дунаво, но...

И онда се сва стресе.

— Ето, опет ме поче хватати она синоћна језа!... Бррр!... стресе се још једном. — Хоћу да легнем; него чекај... Нећу. Може отац рећи да се претварам... Хоћу да се отимам докле год могу. После, шта би и сами гости рекли?...

И онда застаде. Нешто се премишља. И одједном ће ме живо упитати:

— Али, кажи ти мени... Вечерас ће бити и та моја жалосна прошевина... Како она да се одгоди? Само то сад, само за вечерас... Бррр!... Аја... Не може се више!... Ама шта је то — као да однекуд дува ветар, хладан као лед?! И она леже. Сави се у клупче.

— Тако учини... Молим те, Славка, покри ме! Дај два јоргана. Један нема ништа. Чим се загрејем устаћу... Сирота! После један сахат почела је увелико да бунца.

Ја истрчим да кажем, да је Паву опет здрпила грозница. Чича Стојиљко тек што је изашао.

— Трчи, Пајо, сине, да стигнеш газду твога! Не верујем да је замакао за ћоше „Златног пауна“. Кажи му да се одмах врати. Нужно је, реци — рече тетка Тода нашем момку Паји.

Момак отрча.

— Ама, ја сам њему казала, да у то сад не дира. Не иде то тако. Прошла су она времена, како он мисли. А он, како да му кажем. Бог с нама био, од неког времена, не да му се ништа доказати... Чувај, ћери, да ово не загори. Пази онај лонац да не покипи. Наспи још воде у бакрач, нека се загреје. Требаће... Хоћу да видим шта је томе детету — рече ми тетка Тода, па оде Пави.

Не прође много, а и чича Стојиљко се врати.

— Шта је то тако важно, да сте ме морали враћати с пола пута? — упита он доста опорно, мислећи, ваљда, да је ту и тетка Тода.

Ја му казах шта је. Он плану.

— А, то ли је!... Дакле она и тако уме! — повика он, а из очију му стадоше сипати варнице. Чула сам да је страشان кад се наљути... Сад је то морало бити. Он улете у сарачану. Врати се. У руци је носио камцију, праву, плетену турску камцију.

— А, ћерко... Сад ћу ја теби зачас истерати испод коже грозницу! — И онда, као смушен, полети у кућу. Ја вриснух. И у тај мах моја тетка те преда њ. Носи леген, да на бунару наспе хладне воде. Кад угледа онаквог чича Стојиљка, она само што спусти леген, па се подбочи:

— Шта си то наумио, Стојиљко, да од Бога нађеш?! — повика му... Шта ће ти та камција, болан?... Знам шта ће ти... Мислиш, претвара се, јели?... Зар твоја Пава, па да се претвара?!... Штета, да ти то дете још не познајеш! — и онда му истрже камцију из руку, па је завитла и баци у башту... Зар си је најпре убио, а сад си понео камцију да је полумртву шибаш! — повика му, промери га с неким тужним сажаљењем, па се окрете мени: — Де, ћери моја, донеси са бунара хладне воде!... Док се само ово дете разбере... Даће Бог. Он је милостив. Он није као што су људи... И онда нешто сама у себи промрља. То више није била она моја мирна и добра тетка Тода. То је била разјарена вучица. Она се јетко окрете и оде Пави у собу, а за собом прилупи врата.

Чича Стојиљко стао као громом поражен. У њему се нешто кувало — постиђење и срџба. Ломио се: да ли да јурне у собу, или да се врати. Црте његова лица више нису показивале ону благу и добру душу његову. Из тога је лица зјапила некака бесна дивља звер. На образима, озго од слепих очију, па надоле, поред оба ува, искочила му два мишића, као два гуштера, па играју као да су од пихтија... Ја сам сва цептила. Дочепам онај леген и полетим напоље, али ме на вратима заустави Дара Баруцина. Она повика:

— Паво!... Зар тако дочекујеш своје госте, а?!... Али одједном застаде. Виде оно страшно лице у оца

Павиног. Погледа у ме. Не уме ништа да проговори. „Шта је ово?“ — као да ме је хтела упитати.

— Де, ћери, шта си стала ту!... Пустите ме да прођем, — викну иза ње један глас. То је био глас Дарине матере.

Кад сам унела леген с ладном водом у собу, Дара беше села поред Паве, па је хлади лезом, а њена мајка села доле мало ниже. Тетка Тода донела стакоце са живим сирћетом од руже. Утопила један крајичак од салвете, истрљала јој слепе очи и поднела под нос да мирише. Пава мало погледа. Угледа Дару. Пружи јој обе руке.

— Зар си дошла? — упита је.

Боже, ала ме је то обрадовало.

— А камо ти мајка?

— Ево ме, чедо моје? — устаде Ана Баруцина, приђе Пави и стаде је по коси миловати.

После јој изменисмо хладне крпе...

— Ето, тако нам је и јуче задала посла — рећи ће тетка Тода. Велим ја да зовне доктора, а она неће. Чудо што мрзи лекове... А сад — ето јој!...

— А зар је она и јуче имала грозницу? — упита мајка Дарина зачуђено... Па, онда, Бог с њим био, што је ово данас наређивао?!...

— Па тако, ето, мислили, оно је онако... Ко се оваквој грозници надао — одговори тетка Тода... — Али, ништа, ништа. Све ће то проћи. Она ми је, чедо моје, мало и жустра. Најмања ватрица а она, ето, тако... Баш добро, кад сте мало раније дошле. Као да сте знале. Да је мало разгалите.

Наравно, да овога вечера није могло бити ни помена од Павине прошевине. Чича Стојиљко се, после онога, одмах вратио. Није могао да трпи. Окуњио се. Није смео тетке у очи да погледа. Све што каже, мени каже. И увек рекне: „Славка, сине!“ А једном ће ме упитати:

— Шта ради Пава?

— Боље јој је. Отоич је мало погледала. После је говорила с Даром. Једном је упитала:

— Ово ће ме, проћи, ја мислим?... Шта ви велите? — окрете се Дариној мајци. И онда упита: „А што још оца нема?“

Чича Стојиљку би жао. Он оде прозору. Као нешто спрема. А није. Видела сам ја. Плакао је.“

*
* * *

„За вечером је било све суморно. Председник у два маха, затура разговор и као неку шалу, али ништа. Његова госпођа двапут устаје и одлази Пави.

— Спава — рече, кад се по други пут врати. — Избио је зној по челу... А, газда Стојиљко, одмах зовите доктора! Ове наше грознице, кад се на човека навежу, не може да их се отресе... Али, опет, казала сам вам, нека свако јутро наштину пије квасију у љутој ракији, у старој комовици још боље — додаде она и некако значајно погледа у Кузмана.

— Ама, неће, рђа да види ништа што само мирише на ракију — одговори отац Павин, и наточи чашу пред г. председником...

И сви су понешто рекли, било о Пави, било о њеној грозници. Само је Кузман ћутао. Оно му се лице, рекла бих, слило у некакву бронзу кроз коју нико није могао да завири, шта се збива у срцу и души овога човека од гвожђа.“

IX

„И вечера се сврши“, настави удова Љубишина. „Кад Дара и њена мајка хтедоше поћи, оне одоше да Пави кажу: лаку ноћ; али, кад видеше, да је заспала, не хтедоше је будити. За њима уђе и госпођа председниковица. И она ће рећи:

— А, хвала Богу, добро је! Мирно спава. Само немојте заборавити квасију! Ништа боље од тога нема. Ако мога Милана здрпи грозница, ја њему квасију; а и ја, чим ме и најмање завије на „стомаку“, — ја опет квасију, и после — као да неко руком однесе... Ако нађете добру, стару комовицу, још боље.

После одоше сви.

Г. председника, његову госпођу и Кузмана, чича Стојиљко испрати чак до „Златног пауна“. После се врати. Ја и тетка почесмо да успремамо судове. Павин отац стао. Као да нам је хтео нешто рећи. То се лепо видело. Али као да га је за оно још стид. После се окрете и оде Пави. Њој је било увелико боље. Избило је два-три зноја. После је тетка поново пресвукла. И онда је опет заспала. Зато се чича Стојиљко одмах врати. Сад је већ био мало веселији.

— Лаку ноћ! — рече нам и оде у своју собу. Ово његово: „лаку ноћ!“ тако је изговорио благим тоном, да је оно, у исто време, значило и — „опростите!“... Не, не г. Мишо, Павин је отац био на дну срца сушта доброта.

Ја, после, останем да оно остало распремим, а моја тетка изнесе с Пајом судове да се оперу. Она никад није дала да јој судови остану преконоћ неопрани; а кад је једног вечера Паја био навалио, да остави за ујутру, обећавајући, да ће пре зоре устати и до сванућа све поизопирати, онда му она рече: „Пајо, роде, па иди!... Ја ћу их опрати вечерас... Ко хоће да му сва кућа оживи којекаком поганијом, онда само нека увече не пере судова“... Кад је то Паја чуо, он засуче рукаве и — за пола сахата све је било опрано и изрибано... Тетка му је после дала кафу.

Кад и ја будем готова, ја пођем полако Пави. Било је неко доба ноћи. Месец таман залази. Две црвенкасте пруге као да су га натроје пресекле. Небо се осуло звездама. Ноћ блага и тиха. Далеко негде зврче некаква кола. Бог зна куд ко некуд иде или се враћа. И, усред те зврке, мени се учини, као да ме неко зовну по имену. Ја се уплашим. Пођем брже у кућу; али сад

лепо чух, кад ме неко преко тарабе викну: „Славка!... Само на две речи!“ Мени се учини, да ми је тај глас познат. Застанем.

— Ко ме то зове?!...

— Љубиша.

Сад га сасвим познадох. Бејаш жива претрнула. Шта ће он сад?!...

— За име божје, шта ћете ви ноћас овде?

Уместо да одговори, он упита:

— Кумим те Богом, Славка, кажи ми, јели већ све свршено?!

— Шта, је ли свршено?

— Боже... Шта... Па ви знате шта је вечерас било у вашој кући... Дакле, Пава оде за другога?!

Ја сам га тек сад разумела.

— Пава још није отишла ни за кога.

— Али она је вечерас испрошена?...

— Није!...

— Славка, тако ти онога, што ти је најмилије, кажи ми истину — стаде ме грозничаво преклињати.

— Казала сам, Пава није испрошена. Она је болесна...

— Ох, Боже теби хвала! — уздахну он. Она је болесна! И стога није могла бити прошевина... Мени, души мојој, срцу моме ништа више не треба само кад је она болесна, и кад још није испрошена! А сад збогом!... Овде нико не треба да нас види: а ја овуда пролазим — тамо-амо — ово је друго вече... И ни једну да вас видим... А ви сте опет ишле тамо; а ни сањале нисте, како сте биле опкољене његовим шпијунима!

— Чијим шпијунима? — упитам га.

— Не питај. О томе други пут. Док се само изнађе начин, како ћемо се састајати, а да нас они не виде... Бежи, ја чух, да тамо некаква врата лупише!... Пави хиљаду поздрава!... И он оде.

*

* *

„Пава се, мало-помало, сасвим опоравила; али јој на лицу остаде нека сета. На њеним бледим уснама беше изумро сваки весео осмејак; па иако би се, кадикад, десило, да се и она осмехне, и тај би јој осмех био горак, сетан и тужан. И чича Стојиљку се више не врати она његова позната веселост. Истина, он је према свима нама, а особито према Пави, био добар, благ, готово покоран и готов да нам сваку жељу испуни. Али кроз сву ту доброту, благост и доброћудност његову, врло би често провирила нека зловољност. Нека се мисао у његовој глави непрестано врзла. Он је није исказивао; он ју је чак и крио; али је она одсијавала у његовим очима. И то, што се у његовој души кувало, морало је бити страшно; јер се и он сам од тога плашио. Врло би се често замислио; а кад га ми упитамо зашта било, он се чисто тргне и учини: „А?“... А показто би нас, усред оне своје замишљености, погледао, и то, као да краде. И лепо се видело, да ово овако не може даље остати. То смо осећале нас три. То је осећао и он. Ваљало је поћи или напред или назад. На овој раскрсници није било могуће и даље остати.

Једнога јутра рече нам, кад пође у чаршију:

— Данас ћемо ићи у виноград. Тамо ћемо и вечерати. Добро би било поћи мало раније!...

Спремите све што треба!... Ето мене за који час.

— А хоће ли, оче, још ко бити на вечери? — упита Пава, а већ јој преко лица прну сенка некакве слутње.

— Како је год вама по вољи... Кога милујете, ви зовните. Мени ће бити право — одговори он, али на оно: „мени ће бити право“, удари чудно гласом. Као да је хтео рећи: „Ја никад никог више звати не смем.“

Пава ме погледа. Она је свога оца разумела. И како се пренерасисмо, кад одједном упита:

— А што не би, оче, зовнули г. Кузмана? Он нам сад слабо долази...

Чича Стојиљко стао па је гледа. Дуго није умео ништа да одговори.

— Не, збиља, оче, позовите га!... Позовите га баш данас; али само њега... Нека нам прави друштво. Ви

знате шта сте ми оно говорили. Ви сте дали своју реч, а реч оца мога не сме се забашурити простим ћутањем. На њу се мора одговорити. Онда је био изговор моја слабост. Сад томе више ништа не стоји на путу. Али пре него и ја дам своју реч, ја бих желела да са г. Кузманом, у присуству Славкином, проговорим неколико речи. Хоћу да га о нечему обавестим; а можда би и он имао шта и мени да каже. Боље је да сад једно друго разумемо, а не онда, кад би већ било доцкан.

Док је Пава ово говорила, лице чича Стојиљково се, просто, разведравало. Она ледена сета, као да и није била ништа друго, до једна танка скрамица, па је топлота Павиних речи одједном раскрави.

— Сине, Паво, зар немаш с ким другим да збијаш шалу, већ с твојим оцем старим?! Ја сам то онда тражио; а сада не тражим. Ја сам мислио да те видим задовољену, усрећену... А срећа је, сине, у божијој руци. Ради како те бог учи. Само имај увек на уму, да је твоја срећа и моја срећа... И чича Стојиљку се завреше сузе у очима.

— Е, онда вас молим, оче, зовните га. Нека нам буде данас гост у винограду...

Чича Стојиљко још једнако није могао да дође к себи; али кад га Пава и по други пут замоли, он устаде, приђе јој, загрли је и у чело пољуби.

— Велиш ли ти то, ћери, озбиље?

— Озбиље, оче.

— И ја ћу ти ту жељу испунити — одговори старац, па је опет загрли и пољуби.

*
* * *

„Шта си ти то наумила, ако бога знаш?! — упитам је... Зар хоћеш да убијеш и себе и Љубицу?! Ти си, просто, сишла с ума. Што се пртиш у оно, што ниси у стању извршити. Зар ти да будеш жена Кузману? О, боже ме сачувај!... После онога што ја знам, после онога што ти знаш, то што си сад наумила, просто није могуће

појмити. Не. Ја држим да би то била једна бесомучност. Ово из тебе не говори хладан разум, већ некакав пркос, инат, или још нешто црње... То је нека врста освете. И то коме? Своме рођеном оцу. Зар мислиш, да се на тај начин светиш очевој непромишљености? Он удари у једну крајност, а ти у другу. Он попушта ћери више но што сме, а ти му обећаваш оно, што ниси кадра да испуниш, или, ако баш и испуниш, онда најпре убијаш себе, па онда и оца свога.

Док сам јој ја ово говорила, она ме је мирно гледала и слушала; али се ниједна црта на њеном лицу не промени.

Она ми на све то рече:

— Драга моја Славка, ја сам о свему томе мислила. Ја чиним оно што морам. Другога пута нема, па да се онај мир између мене и оца мога врати... Јесам ли ја крива, што су се све прилике сложиле и против мене и против оца мога; јесам ли ја крива што је некаква невидљива сила дунула па начинила један страшан вијор, који је дочепао и мене и оца мога. Он хоће да спасе мене; ја хоћу да спасем њега. И то је сасвим природно. Па ако и погинемо обоје, бар ће нас наћи потоњи час у загрљају. А, сад? — Хајде да се спремамо. Они само што нису дошли.

У четири по подне већ смо били на Топчидерском брду. Одвезли смо се на Кузмановим колима, оним истим, на којим смо се одвезли испредном судији.“

*
* * *

„Рано смо вечерали. То, управо, и није била вечера, него онако нека врста закуске. Поставиле смо у киоску, који се беше увелико обукао у зеленило. После вечере чича Стојиљко оде по винограду сигурно да обиђе кошнице. Тетка Тога однесе судове у кујну. Нас троје остадосмо да се дивимо величанственом погледу, што се одавде човековом оку даје куд се год погледа.

Наста ћутање. То беше она тишина што притискује груди...

— Диван поглед! — рећи ће Кузман, тек да се штогод рекне. Оно ћутање као да је и њега мучило.

— Одиста диван поглед — одговорим ја. Пава као да ово ништа чула није. Она се одједном окрете Кузману. Гледала га је неколико тренутака. У томе погледу одсијавала је нека дубока туга и безнадност, али туга, која је скроз и скроз прожета непоколебљивом одлучношћу.

— Господине Кузмани, хоће ли имати доброту да ми поклоните нешто своје пажње?!...

— Госпођице Паво, молим, молим... Ја ћу сматрати за особиту срећу...

— Ви сте, господине, пре месец дана поискали од мога оца моју руку? Он ми је то сâм саопштио.

Кузман обори главу — као да је очекивао пресуду, и то смртну пресуду. И он беше готов да је саслуша; али се опет могло видети, да му се душа беше усплахирила. Пава настави:

— Ја нисам могла оцу досад ништа одговорити. Желела сам да с вама, пре но што оцу одговорим, проговорим о томе неколико речи. И ја сам га данас нарочито замолила, да вас позове, да нам будете гост. И ово је згодна прилика да с вама, овде пред својом пријатељицом, проговорим неколико речи о томе, и по ме и по вас, судбоносном питању. Мени се чини, господине, да ако у животу људи има прелома, који их могу на овоме свету учинити сретним или несретним, онда ће један од најсудбоноснијих прелома бити брак. Сви идеали живахне и бујне младости, сви златни снови чиле омладине, обојега пола, стичу се ту — у браку, у сретној или несретној удадби или женидби... Видите, господине, ви сте моме оцу, ви сте мени, његовој јединици, ви сте имену нашем очували част, понос, углед од једне напасти, од једне беде, од једне срамоте, која нас је, ни криве ни дужне, снашла. И ја и мој отац зато смо вам дужни догод смо живи. Мој је отац покушао, да вам се, колико-толико, одужи. Ви сте то

одбили. Ви сте казали, да ви не тражите веће награде, до то што сте у првом вашем адвокатском послу бранили и одбранили од напасти једну поштену породицу и тако јој повратили порушени мир и спокојство... Кад сте то рекли ја верујем, да нисте ни помишљали на моју руку...

— Молим, молим, госпођице...

— Имајте доброту само да ме до краја саслушате. Ја, дакле, и сама не верујем, да се та мисао онда у вама зачела. Она се сасвим доцније могла развити. Ви сте морали опазити, да вас је мој отац запазио као свога сина; ви сте морали опазити и то, да сам вам и ја била свом душом захвална. Оваква душевна расположења и могла су у вама изазвати мисао, која вас је морала занимати све дотле, док се нисте одлучили да моју руку у оца ми поштете. Све ово доведе, може бити не само природно но и поштовано... Али сад, да пођемо даље. Видите, господине, ја сам тако васпитана, да, до овога часа, није било случаја, да сам се и за што своме оцу противила. Напротив, ја сам баш тражила да његове жеље сама погодим и да им на сусрет изађем. Тако је исто радио и мој отац према мени. И зато се могла развити она топлина очинске љубави према мени, а у мојој души нешто, чему ја не умем имена да нађем. То је оно, кад се нема своја мајка, па кад се у оцу нађе и отац и мајка. Јест, господине, онај простодушни, онај добри старац, био је мени и отац и мајка. И ја сам уверена, да све што он ради, он то ради да мене једнога дана види усрећену. То би била једина утеха и радост његових старих дана. И сад сте нас ви, г. Кузмане, одједном, довели у страшну забуну. Ја не смем ни помислити да се жељи свога оца не одазовем; јер сам опазила, да је у оној доброј души створено једно уверење, да ћу ја с вама, а ви са мном, бити сретни, ако једно другом руку пружимо... Господине, ја немам снаге, да свога оца о овоме разуверавам; а још мање, да му кажем: „Оче, све, све, али вас ту не могу послушати... То што сте ви нашли да је добро и паметно, то нити је добро, ни паметно!“ Али, господине, оно што

нисам имала снаге да своме оцу кажем, ја сам нашла, да сам дужна да то вама кажем. Нико, а ви најмање, не сме у нашој кући да буде обманут... Дакле, да пређем на главну ствар! Мени се чини, господине, да ви у пуној мери заслужујете да будете у браку срећни. На то има сваки права. А како се мени чини, господине, та срећа у првом реду зависи од тога, да ли бих вас ја, кад бих пошла за вас, могла усрећити. Ја сам много о томе мислила, па сам нашла, да би ви са мном били несрећни. Господине Кузмане, пријатељу, моје ми срце каже, то моја душа осећа, да вас ја никад не бих могла волети. И још нешто, господине. Па и ја сам једно створење божје. И ја сам на овај свет дошла да проживим; па, господине, и ја мислим да имам права да будем срећна у своје браку... И ја сам о тој својој срећи сањала још од првих дана свога девојаштва... И ја вас сад питам, г. Кузмане, имате ли ви права, да ту моју срећу разорите?!... Ви сте, господине, и толико племенит и толико образован, да ћете појмити дубину несреће, у коју би и мене и оца мога бацили, да и даље, после ове моје изјаве, останете при томе, да од мога оца тражите моју руку. И зар баш ви да то учините, ви, који сте недавна и мога оца и мене и наше име спасли од једне напасти?!... Ето, ја сам вам казала, господине, што сам сматрала да сам дужна да вам кажем — рече Пава, па онда устаде... Устаде, одиста, као какво више биће. И онда јој ја паднем око врата, станем је грлити и љубити. Све што је говорила, као да је вадила из мога срца и из моје душе!“

X

— А он, госпођо, шта он на то све одговори?

— А он — питате. Ништа. Док је год Пава говорила, био је хладан као студена стена. Црте на лицу као да су бронзаисане. Једно што сам опазила, то је: није нам

смео у очи погледати. Па ми је чак и то изгледало да је измајсторисано.

Кад Пава устаде и хтеде да пође, онда се и он диже, диже се полако, али погружено. И онда поче готово дрхћућим гласом.

— Госпођице Паво, станите! И ви треба да чујете мене. И ви треба да чујете једно одиста бедно и несрећно створење — несрећно од када за себе зна! — повика он са неким душевним болом. — Али пре, но што почнем, ја, ево, изјављујем, да ја немам права да разоравам вашу срећу, ваш кућни мир. И по томе, ви сте, госпођице, потпуно слободни, слободни сте од ваше речи, од вашег срца... Ја сам ту слободу условио и онда, кад сам вашу руку у вашег оца поискао. Али вас још једно молим; молим вас и преклињем, да и ви мене саслушате!... Можда ће онда јадноме срцу моме бити, колико-толико, лакше... Па и право је, госпођице, да чујете ону дугу борбу што сам је са срцем својим водио; право је да чујете нешто и од моје големе патње и душевнога бола... Право је да што сазнате и о мојим дугим бесаницама, као и то, од када оне почињу и како им никад краја бити неће... Него не. Њима ће бити краја. Оне ће се завршити кад се нада мном склопи хладна рака... А моја душа, моја смрвљена душа, као да је већ пред собом гледа...

И чудо је божје, г. Мишо, што нас је овај демон-човек, овим својим говором почео освајати. Ја га већ почех да жалим. А Пава?... Она се беше скаменила од изненађења. Никад нисмо могле помислити, да ова гвоздена маска може изговарати овако топле и јадовите ваје.

— Ево, госпођице Паво, од када почињу боли срца мога. Још од мога ђаковања. Јест, још сам вас онда видео, видео и страсно заволео, заволео силније, но што је икад један смртник могао заволетити свој идеал, свој живот, своје биће на овоме белом свету. Кад сам вас први пут видео, моје је срце чудно заиграло. Ја сам се онда уплашио. Шта је ово? упитао сам сам себе; а кад сам вас други пут видео, онда је душа моја затрепери-

ла. И у мени се после изврши некакав преврат... Онда сам први пут видео своју мизерију... Онда ми је први пут синнула у глави идеја, да ми се из тога јада ваља извући, извући пошто-пото. А после оне игранке у Баруцином винограду, ја сам постао просто луд. Нисам знао ни куд идем, ни откуд идем, ни зашто идем. Ох, како је онда било моме срцу и мојој души, кад сам опазио, да ме ви нећете да удостојите ниједним јединим погледом! И ја сам се онда упитао: „Па зар сам ја баш најгори међу својим друговима?“... И тад сам први пут осетио, како се у моје груди, у моје срце, у моју душу, увлачи, не, већ се прокрада, завист, пакост — баш као разбојник, кад коме у кућу неопажено продире, да своје крвничко дело изврши. Ја погледам своје другове, па погледам уза се и низа се. Сви су и одевенији и угледнији. Ја у једном мулизаном и избледелом капутићу, закрпљеним панталонама и шеширом, коме се првобитна боја давно и давно изгубила. Ципеле с искривљеним опсецима, а на десној би се нози видео бео обојак, да га нисам на ономе месту мастилом оцрнио. Онда сам први пут зажелео да будем богат, да се, прво и прво, обучем боље и богатије но и један мој друг, па да вас обаспем златом и драгим камењем; али сам одмах видео, да је то лудо и таште сањање. И онда пожелим да се та моја љубав према вама угаси. И ја се баш решим да је сам угушим. Али јест! Она се још већма распламти; а кад сам довршивао школу, она ме је била свега обузела као оно пламен у пожару кад обузме цео кућни кров. После се од те љубави ни бранио нисам. Учио сам и дан и ноћ, само да не бих пао на испиту; јер ми се учини, да бих морао у воду скочити. Страшио сам се и од помисли, шта би ви рекли, кад би чули: „Кузман Јеличић пао на испиту“... Али сам био бедник! Бедник сам и данас! Ви онда нисте хтели да знате ни да постојим на овоме свету, а толи како ми је име и да ли сам пао на испиту... И ја свршим с одличним успехом. И прво што ми је у оној радости пало на ум, то сте били ви, госпођице Паво. „Напред само!... Она још за ме није

изгубљена!“ рекнем сам у себи. И ја се примим државне службе. Легнем сав на посао. Проучим све прилике и неприлике кроз које се један вредан чиновник пробијати мора, па да што брже дође до угледна положаја. И то све, да једног дана опазим, да вашу руку смем поискати. Дођем до секретарства — много брже но иједан мој школски друг. „Још само један корак, па сам судија!“ помислим; а то је оно угледно место, са кога бих се смео усудити да вас поиштем у оца вашег. Али, служећи државу, проучавајући положај и материјално стање једног државног слуге, па ма он био и сâм судија, нашао сам, да је то, према ономе што сам ја замишљао, једно бедно и жалосно стање. И да се ту, изложен већим трошковима, човек тек мора мучити и белаисати, више гладовати но бити сит, а вечито бити гањан својим повериоцима... И тако још зарана одлучим, да не губим узалуд најбоље године и своје младости и своје снаге. Чекати да постанем и судија, то би било, по моме добро схваћеном рачуну, права дангуба. Зато се решим те положим адвокатски испит... Вредан, усталачан, а у своме послу мајстор адвокат, тамањ може да истера колико три судијске плате, ако не и више. После она слобода, онај положај, она разна и корисна познанства с првим кућама, све то чини опет један капитал, што доноси своју ренту.

У том ваш отац допаде оне беде. Ја сам још одавно, као секретар, опазео, да је оној парници дат рђав правац; али, наравно, ја ту, по самом положају, нисам могао вашем оцу ништа помоћи. И ја, као јуче, добијем адвокатски декрет, а нашега оца ставише данас у притвор. Остало знате... О, како је моме срцу било тешко, да вам ја први донесем онај црни глас; али, признати морам, да ми је срце од неког миља заиграло, кад пред вашом капијом скочих са кола и помислих, да ћу вас видети и с вама говорити...

— И тако, госпођице Паво, ово што сам сад, и ако што одиста вредим, ја то имам вама да благодарим. Мене је ваша светла сенка свуда и на сваком мом кораку и предузећу пратила и соколила ме, да истра-

јем... Не, госпођице Паво, и ваш отац нема мени да благодари што је данас у слободи, што му је част остала неокаљана... Он то има да благодари једино вама... Јер, госпођице, да није било оне мађијске силе, која ме је покретала, ја данас не бих био ово што сам!

И он застаде.

Он је ово таквом топлином изговорио, да сам, лепо, опазила, како моћ његовог говора изгони руменило неког душевног узбуђења на лице Павино. Не може бити, да и он то није опазео. Зато је похитао да отуд свој шићар извуче. Он задену своју леву руку за прслук, исправи се мало, па онда с пуно неке сатанске одлучности окрете:

— А сад, госпођице, да пређем и ја на ствар... И ја сам сањао о својој срећи. И ја сам имао своје златне снове. И ја сам гледао у далекој перспективи једну сјајну звезду. Та звезда била је моје сунце, што ме је грејало, оживљавало... Та звезда била је моја крајња мета... Та звезда био је мој рај — потоње уточиште моје душе... Та звезда... То сте били ви, госпођице Паво! И мени се чини, да и ја имам права да будем срећан, а нарочито кад сам још од мога ђаковања свом снагом кренуо, да ту срећу сâм себи створим... И сад ја, госпођице Паво, апелујем на вашу племенитост, на вашу просвећеност, на вашу образованост, да не разоравате оно што сам ја тако дуго и тако мучно зидао и подизао!... Вашом једном једином речи ви ћете да усрећите онога, који вас је обожавао још онда, кад га ви ни познавали нисте... Још онда, кад ви нисте знали ни да постоји једно такво бедно створење... Једном једином речи, ви ћете задовољити и нашега старог оца, ону добру, ону честиту, ону племениту душу, ону седицу, који много практичније гледа на праву срећу овога света, но што је гледају млада и неискусна девојачка срца... Он је видео, шта је хтело да буде од њега, од његова поштена гласа, од његове мучне имовине; он је видео шта је било са грдним имањем старог Бањалије, па је задрктао од помисли шта ће бити од његове јединице, од његовог очњег вида, а шта ли од његове

толике имовине, кад се над све то, кад он једног дана зажмури, загракћу црни, а гладни гавранови, каквих је пун овај грешни свет!... А сад, госпођице, још само да вам рекнем две речи, па да вам кажем збогом, збогом за навек!... Ви рекосте да нико нема права да вашу срећу разорава. И то је истина. И ко је тај који је покушао да то учини? Ви мислите да сам ја тај; а ви'те госпођице Паво, ја сам сасвим друкчије мислио. Ја сам и мислио и веровао, да сам тим подизао и себи и вама храм среће, каква се може добити у крилу овога себичног света. И тај је храм био готов. Још га је само требало освештати, па да се у њему крунише једна љубав, љубав старија и светија но што је и сам тај храм. Ето, тако сам ја веровао, том вером живео, крепио се, док се нисам толико оснажио, да сам собом пробијем ледене коре људскога немилосрђа и да изађем на површину и допливам надомак давно погледа-ном пристаништу своје среће и свога идеала... И ја вас сад питам, госпођице, где су вам докази, да вас ја не бих могао усрећити?... Ја, који ради вас и живим, и чији је живот без вас једна гола и непроходна пустиња... Ох, госпођице Паво, што не покушате да уђете у тај храм љубави? Онда би се у њему узнело и прославило име божје!... Али ви то нећете ни да покушате. Јест, нећете... Па шта ће се? Ово су питања врло деликатна. Њих обично не решава разум, хладан разум. За њихово решење постоји само једна формула; а то је срце... А срце ваше, госпођице, није ваше. Ви сте га давно и давно дали другоме. И ја сам то требао да знам, да видим; али је моја љубав према вама, госпођице Паво, била тако силна, тако моћна, да ми је ум замутила и вид помрачила... Сад збогом!... Ја вам, као што видите, остављам пуну слободу, да тај мој храм разорите, да све моје златне снове у ветар развејете!... Нека вам је Богом просто!...

И он се поклати и оде; а ја и Пава остадосмо као громом поражене.“

*
* *

„А сад да вам не описујем ону страховиту борбу, борбу срца с разумом, коју је весела Пава издржала од тога вечера, па док није отишла на онај свет; да вам не описујем то, јер се описати не да!“; настави удова покојног Љубише после мале паузе... „То су биле бесне буре, буре у срцу, буре у души Павиној. Оне су биле некад силније, а некад блаже, али никад престајале нису. Ми смо неколико вечери ишле на Калемегдан. Тамо се нађемо с Љубишом. Паву као да сунце огреја кад га виде; а он нам каже, онако мимо нас пролазећи:

— И на ме и на вас мотре!... И онда би прошао. Ми се вратимо, покуњене и ожалошћене.

Он би доцкан увече прошао, и дотурио нам цедуљче: „Чувајте се! На сваку вашу стопу пазе!“

Пава је после овога пала у очајање. Она се беше одлучила да остави и оца и кућу своју, па да са Љубишом бежи у свет. И то би она одиста и учинила, да је само Љубиша био одлучнији. Бојао се скандала и то не себе ради, већ ради Паве и оца њеног... Он би, рекао је једном, пре скочио у воду, него што би такве ране задао оном добром и честитом старцу.

— Па добро, а ти ме, ето, ишти у оца! Ти си сад професор. То је угледан положај. Мој му отац не може махнисати. Дођи сутра... Пошљи кога; али што?... То нико боље ни лакше свршити неће, но ти сам. Кажи му све. Кажи му да ће његова једна реч усрећити и мене и тебе, па и њега... О, мој је отац добар, он ће ме теби дати! — повикала је сирота и обесила му се око врата.

И Љубиша се реши да иде. И ишао је. Ишао је четири пута. Двапут се сам вратио. Није имао куражи ни да се пријави чича Стојиљку. Бојао се да га не одбије. После је ишао још двапут, али је оба пута код оца Павиног био адвокат Кузман. Ово му је сваку кураж одузело... Он нам је то све сам казао. Пава је стајала и слушала га. Њен поглед беше чудан. Он је граничио између прекора и очајања. Љубиша је то опазио. Он пребледе као смрт. И онда му се Пава баци у наручје. Они су тако загрљени, стајали неколико тренутака, стајали немо и непомично. После је настало

јецање. То више није био плач. То је било праштање. И одиста, они се раставише, па једно у друго стадоше немо гледати. После се опет загрлише и — раставише... Љубиша се окрете и оде; а Пава остаде као каква камена статуа... Гледала је још дуго оним правцем куда је Љубиша отишао... После се окрете мени.

— Ето, видиш, јесам ли ти казала... Кузман је човек практичнији; он је одважнији, јуначнији. Он је човек који припада доле земљи, а Љубиша горе небу. Кузман је човек што припада садањем човечанству. Љубиша онеме, које ће тек да дође; а бог зна хоће ли игда и доћи. И сасвим је природно што ја мрем за мојим идеалом, зато што он и јест чист идеал; али је наше сједињење, као што видиш, сасвим немогућно... Ми ћемо се сјединити, али само горе — на звездама!...

То рече, па паде ничице на кревет и зацелу се у јецању“...

*
* * *

„У прву недељу што је за овим дошла, Кузман је испросио Паву, а у другу, с благословом митрополитовим, било је венчање. Ретко је Београд видео оних и оноликих сватова. Сиромах чича Стојиљко! Он је пливао у мору од радости. На дан Павине свадбе, он је једини био искрено и из свег срца весео. Све остало, или је било проткано неком тешком суморношћу, или — притворством.

Те сам се јесени и ја венчала за веселог Љубишу“, уздахну удова Љубишина. „То је била жеља Павина. Тој се жељи одазвао Љубиша; тој сам се жељи и ја покорила... Чича Стојиљко ме је опремио — као и своју Паву... Пава ми није била на свадби. Она је уочи тога дана са Кузманом отпутовала у Беч. Ја је нигда нисам хтела питати, да ли је то било по њеној жељи, или Кузмановој... Ето, г. Мишо, сад знате све!“ уздахну Славка, а две јој се крупне сузе засветлише у очима... „И ја сам опет с њим била срећна“,

настави она, готово јецајући. „Љубиша је одиста био човек, који је био кадар да усрећи и ону коју нигда волео није. Он никад није хтео да поведе разговор о ономе што је било. Он је и умро, а Павино име поменуо није. Бојао се да мене тим не растужи, а можда је мислио и зебао, да би ме тим и увредио. А кад бих ја почела што о њој да говорим, он би се учинио да ме ни чуо није, па би ударио у какав било други разговор. Ако ништа, почео би ми причати или о каквој новој звезди, или помрачењу сунца и где ће се оно видети, или уопште ма шта о звездама и световима који се гасе и о световима који тек постају; о звездама и световима који су чак иза овога безброја звезда што их ми, о лепим и ведрим ноћима, гледамо; о световима и звездама, сунцима и сунчаним системима који постоје, светле, греју, живе и другима живота дају кроз миријаде векова, а ми за њих и не знамо... А кад смо децу добили, па бих ја повела реч о Пави или о оним незнатим световима, његово би се лице замрачило. Он би се тада окренуо Бори:

— О, Боро, оди де оци своје!... А, одавно те оцо није милкио. Кад је оно себе јутрос било!

И Боро би дотрчао, а Љубиша га узео на крило, па га почео да цуца и да му ма шта певуши, или да му што прича. Једном сам се морала насмејати, кад му стаде казивати, како је срео два мачка, па онај шарени има белу бућу на врх репа, и они се разговарају, како су Бору видели кад се у башти играо, а, веле, није видео оног лепог и као злато жутог лептира, како око њега облеће... На то ће Боро: „Оцо, а куда је отишао шарени мачак и хоће ли опет доћи?“

Тако је Славка Љубишина завршила историју своје веселе другарице Паве.

XI

Ја сам имао право. Трећи дан пошто је покојна Пава сахрањена, таман сам хтео од куће да пођем у канцела-

рију, а Боро, старији синчић покојног Љубише, те преда ме. Дете плачно и уплахилено. „Да га није ко од дечурлије напао, па дошло да ми се потужи?“ помислим. А оно није. Сасвим друга ствар.

— Послала ме мама да вам кажем... Дошли неки људи, довели и жандара, па хоће у кућу, а мама стала на врата па им не да... Момчило се ухватио мами за хаљину, па вришти... Молила вас мама да одмах одете!...

— А ти си пошао у школу?

Дете климну главом, па се чисто трже. И онда приђе, те ме пољуби у руку. У оној забуни био је заборавио. Иначе, где год ме сретне, он ми притрчи руци.

— Иди ти, чедо моје, у школу, па се ништа не бој. Ја ћу овога часа тамо отићи — рекнем му. Његово се лице разведри. Он ми приђе опет руци, па се окрете и оде. „Паметно дете!“ помислим.

Одмах одем. Имао сам шта видети. Адвокат Кузман довео полицију, па хоће у кућу, да изврши претрес, а Славка стала на врата, па им се не да ни прикучити. Вредно је било видети је с каквим је презрењем мерила мужа јадне своје пријатељице.

Одмах сам опазио да ме је Кузман почео посматрати неком подмуклом радозналошћу. Изгледало ми је, као да ме у први мах није познао. А може и бити. Ми се један с другим нисмо састали још од нашег растанка из школе. Ја отишао у унутрашњост, а он остао у Београду; а од то је доба минула готово деценија и по. Оволики одсек година, мало-помало, изборише све успомене на негдашња друговања и пријатељовања. И ја сам сад, лепо осетио, како смо један према другоме сасвим страни. Све је измењено на нама. Окосматило се, а у црте лица уткани трагови непрекидне борбе за опстанком. Али се Кузман чисто трже. Погледа ме мало боље. И лепо се видело како прелистава протокол давнашњих успомена. Застаде. Нашао је...

— А, јесте ли ви то, г. Мишо? ... Јест, бога ми. Како сте постарели!... Наравно, од то доба прошло је година... Једва вас познадох; а и ја сам се, јамачно,

изменио?... Преко главе се претурило много којешта... Дакле ви сте старалац деце покојног Љубише?... Па и он је, болан, био наш друг... Сећате ли га се?... Али нека, о свему ћемо други пут. Биће времена и погоднијих прилика... Изволите... Мало немила ствар: али где су такве околности, ту... знате — није вајде... Мени не би било толико до вредности, колико што су за ове три стварке везане моје најмилије успомене...

Ја се учиним да његове речи ни чуо нисам.

Он ми је постао одвратан.

— Ја целу ову ствар не разумем — рекнем му.

— Онда, господине — окрете се он полицијском званичнику — подајте господину решење... Он је старалац деце ове госпође... Истина, ја овде немам с децом и њиховим стараоцем ништа, али, ако ће. Не дам да ми се ма у чем замери, или да ми се пребаци да ствар цепам на длаку.

Чиновник ми приђе и предаде ми једну хартију.

— Шта је ово? — упитам.

— Решење, господине... Има да се изврши преметачина у стану ове госпође...

— Изволите, г. Мишо, прочитати... Онда ће вам бити ствар јасна, додаде Кузман гласом, којим је хтео да нагласи како је и њему веома немило што је дотле морало доћи.

Прочитам решење. Вратим га, па се окренем г-ђи Славки:

— Није вајде, госпођо, колико се ја у овоме разумем, мени се чини, да су сви услови, које закони траже, испуњени. Видим ту чак и два грађанина, који ће преметачини присуствовати. Од државе нико јачи. Да пустимо господу нека врше закон... Премда бих их ја могао уверити, да су све господинове сумње — сумњиве. Поред сумње, да је неко чију кућу запалио, или обио, похару извршио, треба још добро процени-ти, да ли је онај, на кога је сумња пала, таква личност, која је способна да запали, да обије, да похара... А мени се чини, да ова госпођа овде, није од лица која су

кадра да изврше тако прљаво дело, како се помиње у овоме решењу, а то је, да једном руком држи самртничку свећу својој најмилијој пријатељици, а другом да је пљачка!...

— Ја бих се, господине, радо придружио вашем мишљењу — упаде ми Кузман у реч. — Оно може бити чак и основано; али мени је нестало оних адићара... И пре и при самом издисању моје покојне жене, ова је госпођа била у њеној соби... А адићари су, сумње нема, у то доба украдени.

— Дакле ви велите, да је баш ваших адићара нестало?

Кузман ме значајно погледа. Оне његове пиргаве очи жмирнуше мало. Хтео је да продре у значај овога мога питања. Па ће тек рећи:

— Женине две гривне у смарагдима и мој брилијантски прстен, ако господин нема ништа против тога.

— А, дакле тако... А мени се учини да малопре рекосте, да вам је нестало оних адићара што сте их ви на некој лицитацији купили?...

Кузман се забезекну. Дуго ме је мерио. Очевидно је било, да га је ово збунило. И као да се сећаше, да ли је то он одиста казао, па ће одједном окренути:

— Молим, молим, господине, а мени се баш чини, да ја то нисам рекао. А најпоследње, мени се и то чини, да су овде и ова господа била, па ако сам ја то рекао, онда су и они морали чути... Јесам ли ја, господо, малопре казао, да су ми украдени они адићари, које сам на некој лицитацији купио.

— Не. Ви то нисте рекли. Господин је то морао пречути — одговорише и она два грађанина и полицијски чиновник. Само је жандарм ћутао.

— И ја то од вас, господо, захтевам да то утувите — шта сам ја овде рекао и шта нисам рекао; шта је овај господин чуо, а шта ви нисте чули... То су околности врло важне за даљу расправу ове ствари; а, знате, господин је старалац ове куће...

— Јест, господо, то ви треба да утувите, а нарочито

оно, што он сад рече... И ја увиђам да ће то бити од пресудног значаја, за коначну расправу овог питања...

— Ја мислим, господине, да приступимо послу, за којим смо овде дошли! — окрете се он полицијском чиновнику.

— Хвала вам, г. Мишо, ви сте учинили у одбрану моје части колико сте могли! — рече Славка и онда се уклони с врата, те отвори пут власти да она чини своје. И ова је приступила послу. Све је претресла, собу, сарачану, ормане, астале, шифоњере, фиоке, сандуке. А кад наиђоше на неке хартије, писма, шта ли, онај полицајац поче брижљиво да развија сваку хартију.

— Шта то радите, господине?!... Не прелазите границе вашег овлашћења. Ви имате да тражите две златне гривне и један брилијантски прстен, и то тражите. У туђа писма и забелешке не дирајте!...

— Господин има право — примети Кузман гласом очевидног попуштања. Видело се, да је он, за ово неколико тренутака, сам са собом измењао извесне своје мисли... Зато тражите само моје адићаре описане у мом протоколу! — рече он после мале паузе.

Полицајац га послуша; али мало, мало па баци поглед у оне хартије. Шта је тај у хартијама тражио, враг би га његов знао. После изађоше у кујну. Дигли су сваки лонац, шерпу. Скидали су форме с дуварова и завиривало се да у њима нема шта. Претресосте долап, па један сандук у коме беху кашике, виљушке, ножеви и пуно других неких кухињских ствари. Загледаше редом по свима циглама, не би ли видели, да ли је која скоро подизана... После одоше на таван, па у подрум. И нигде нису оставили ни најмањи буџачић, а да га нису претресли. И, наравно, оно што су тражили не могоше наћи. Овај цео посао био ми је према ономе што сам већ знао, одвратан. Умало што им не казах да се не муче и да су ти адићари мени предати, али... добро сам учинио што нисам казао. Све би било поковарено.

Кад смо изишли из куће, цео се комшилук беше

слегао, да види шта ће ови људи с писаром и жандармом. Један сам глас и ја чуо:

— Хе, а... тако!... На курјака вичу, а лисице месо једу!... Знала сам ја то одавно. Не да се то, друго, сакрити!... Ето, поштена, поштена... А сад?... Отегло јој се поштење, па преко њега на нос пада... Од кад ја ово погледам!

То је био женски глас.

* * *

„А, ово је опасан човек“, помислим у себи, кад сам се враћао кући. „Ово није проста гнојавица, ово је читав израст на нашем друштвеном телу. И то је израст кужан. Он је кадар да отрује све докле се његово откање пружа, а одатле да свој отров принесе и даље на друге суседне органе. Кад тај нема образа да овако дрско насрне на једну слабу жену, на њену част, онда се већ по себи разуме, шта је тај јадник још све кадар да учини, па да му ни савест ни душа не затрепере; а, како се већ из свега види, он нема ни душе ни савести... Ух!... И ово је самим законом одређен бранилац наших права, наше имовине, наше части — нашега живота!... Охо, овде се и мени сад ваља узети на ум! Он ме је већ узео на око. Оно његово жмираво око већ је оферчило, да му могу бити камен спотицања на путу, којим он сад има да проведе теретна кола својих нових злочина!... Прво, што имам сад да урадим, то је да склоним све оне хартије покојне Паве, па и само њено писмо, којим ми је на самртном часу оставила у аманет, да извршим оно, што она није могла да изврши. И шта му сад као смета да код исте власти поново представи, да су му покрадени адићари сакривени у мојој кући. Наравно, ја сам старалац деце удове Љубишине. Најсигурније јој је било да то код мене склони. А све му је на руци... После, он има још од нечега да преза. Ко је тај ко му може побркати његове планове у погледу оног грдног наслеђа покојне му жене? Где би се могли сви ти конци стицати? — Опет тамо, где је

посумњао да су му златне гривне и брилијантски прстен. Па шта? Он је добро погодио. Да је у стану удове Љубишине извршен овај претрес на један сахат пре саране покојне Паве, он би већ сад у рукама имао не само ове адићаре, већ и сва остала документа, која би данас за њ била од непроцењиве вредности. И од куда је могао знати, да ће Славка то све тако брзо протурити у друге руке? И то у које руке? На ме се нигда не би сетио. Он рече, да није знао да сам ја старалац Љубишине деце... Сад видим да сам и сам погрешно што сам начинио ону алузију на куповину ових адићара. Тако је то. Он зна да их је и како их је купио. Е, сад, од куда ја за то да знам? То је прво што ће се упитати. Оно остало сам ће извести. И тај ће сад земљу преврнути, да ми само засече путеве, куда бих могао проћи са својим намерама. А у његовом „нотесу“ стоји записано:

„Ко ти стоји на путу, одгурни га, уништи га. Боље ти њега, но он тебе“.

И он то може учинити. На његовој је страни све; „а његове су везе велике, моћне, изукрштане. Оне су невидљиве“, рекао је весели Станојица архивар... Одиста, страشان човек!

Тако сам мислио и планирао, идући од Славкине куће на своју дужност. Био сам се задоцнио за читав сахат и по, а то је и зато, што сам узгред морао свратити кући. Узмем сва она документа као и оба запечаћена писма покојне Паве, ударим неким споредним сокацима, одем у своју канцеларију, извиним своје задоцњење, па онда, кад ми испаде посао да нешто сам у архиви потражим, одем тамо и она моја документа турим иза неких деловодних протокола још од 1856. године... Ту је било прашине од десет година. После се вратим у своју канцеларију. И, помислите, после подне у два и по сахата у моју кућу бану адвокат Кузман. С њим је дошао писар из варошког кварта, два грађанина и један жандарм.

Кузман се пакосно поклони, а преко уста му прну подругљив осмех. Као да ми је хтео рећи: „Ти ли се

нађе да се са мном клипка вучеш?“ Он се окрете писару:

— Покажите господину решење!

Онај ми приђе и предаде решење. Знао сам већ шта је. Оно што сам слутио. Претрес и мога стана. Само је сад у решењу стајало, да је Кузману оном приликом, нестало и неких важних и његових докумената. Дакле преметачина и над папирима. Испитани су као сведоци и она два јутрошња грађанина. Они су осведочили, како сам се ја, и нехотице, сам изговорио, да нешто знам о некакој куповини тих адиђара; а то, вели оштећени, не бих могао знати, да не знам садржину несталих докумената, о којима опет нико живи није пре знао, до он — Кузман — и његова покојна жена.

Сад већ и ја знам с ким имам посла. Добро је рекла весела Пава: „Он ће ти се сам јавити!“ И јавио ми се, грознији, грознији, перфиднији, опаснији, но што сам игда и помислити могао... Жени кажем да ми донесе све кључеве — од ормана, од шифоњера, фиока, мога куфера, писаћег стола, маминог ормана, што нам га је на послугу дала; од подрума, тавана, ћилера. Она донесе.

— А сад узми дете, па иди г-ђи Славки. Ми овде имамо да извршимо један посао, који ти и наше дете не треба да гледате. Моја жена, бледа као смрт, стала па час погледа у ме, час у оног писара и жандарма, час у она два грађанина, а час у Кузмана адвоката. Она целу ову ствар није могла да разуме.

— Иди, шта стојиш?!...

— Не, господине, госпођа не може ићи. Ви сигурно нисте прочитали решење до краја. И ви и госпођа, и ваше дете и сви ваши млађи морају се „визитирати“, учини писар с неком званичном збиљом.

Узнем поново решење. Прочитам га до краја. Заиста и то је стајало. Изјавила се сумња, да нисмо и адиђаре и она нестала документа око себе опасали, или иначе некако прикрили.

— Па ваљда ви нећете свлачити и моју жену и моје дете?... Ако ми дете поплашите?... Узмите се на ум!...

— Молим, молим, господине Мишо, ваљда се толико у свом послу разумемо... Што се тиче ваше госпође, вашег детета и ваше слушкиње, сад ће доћи три госпође, умољене од стране власти, да једна од њих тај посао изврши, а оне друге две да буду присутне — све како закон прописује, — одговори ми Кузман, а онај му малопређашњи осмех опет прелети преко оних развучених усана.

И претрес је извршен до најмањих ситница. Ни један замотуљак, ни једна крпица није остала непретресена. Сваки је кутић прегледан. Свака је тварка са свога места подигнута, окренута. А кад је ред дошао на моје хартије, ту је свако писамце отворено, сваки завешчић одрешен и прегледан. Парани су душеци; јоргани су пипати; јастуци истресати; из ћупа вода просута. — После се ишло на таван, па у подрум. Куд нису завиривали, да виде да није што и тамо ћушнуто. Помицали су са свога места каце од купуса и туршије; канте за маст, а нарочито су гледали, да није где земља откопавана и што затрпавано. Дизаше и оне греде на којима стоје бурад и каце за купус... И пошто се изврши кућни претрес, онда оне три госпође — г-ђа др Бирхов, г-ђа Пела Васићка — жена онога ситничара са „Зеленог венца“ и г-ђа Мица, супруга г. Станојице архивара — одоше у другу собу, да претресу моје дете, моју жену и моју слушкињу. Г. полицајац претресе мене и мога момка. И, наравно, оно што су тражили, нису нашли. И није ми било чудо што је с оваким резултатом био Кузман незадовољан, али се и данас питам, што и они остали одоше — сви као покисли, и као да су бог зна шта изгубили. И Кузман и г-ђа Мица још се два-трипут обазреше, као да им се чинило да је још нешто остало непрегледано.

Писар је полако везивао акта. Он као да је хтео да ми нешто каже.

— Будите на опрези! — шану ми и оде.

И, одиста, сви су ми разлози саветовали, да будем на опрези, да ни у чем не пренагљујем; а добро да мотрим на противникова кретања. Ова два његова напада — на

кућу удове Љубишине, и на кућу моју, стараоца њене деце, већ су јасно казивали, да су комбинације Кузманове смишљене и да му је срачунавање тачно. Не, мора му се признати, да је добро уочио позиције, које су по њ најопасније, и одакле се има надати да ће посигурно бити нападнут. Он их је хтео једним јуришем заузети. Омаши; али он јуриша и по други пут. И да је успео, ствар би била свршена. Више му нико ништа не би могао. Он би дочепео тестаменат, Павино писмо, писмо несрећног Станојице; дочепео би адиђаре деце Симчетове, дочепео би своју признаницу, како је за њих измирен, и нашао би свој „нотес“. Не, не, то би био прави наш пораз. Жеље веселе Паве, њен последњи аманет, њене племените намере! Све би то пропало. И шта би му ко могао? Све би било на његовој страни... Наравно, и кад злочин тријумфира, и кад перфидија слави победе свему се томе свет клања... Свет пада ничице пред завојевачем...

Ја се, дакле, решим, да тестамент не подносим суду, бар док не прође 40 дана по смрти Павиној; а за то време — да будем на стражи, на мртвој стражи; да проучавам терен, окуке и богазе, теснаце и врлети, куда ми ваља поћи, кад, у име божје куцне час, да правда и поштење предузму офанзиву...

*
* *

Ја сам у својој канцеларији обично сам радио. Соба ионако мала и с једним прозором — једва за двојицу. За мене самог — жива згода. С цифрама радити, а бити у каквој галами, то је прави белај. Не можеш ухватити сваку ситницу, па да цркнеш. Једнога јутра затечем у својој канцеларији још један сто. Намештен одмах до мене. Упитам послужитеља, шта то значи, он ми, смећећи се, одговори, да му је тако наређено.

— Ко је то наредио?

— Па ко ће други — г. председник. Ту ће да ради овај нови господин.

— Који нови господин?

— Па г. Мићо Врбица, рачуноиспитач, наместо покојног Саватија Кресића.

И, доиста, не прође мало, а тај нови господин дође. Неко му рече: ево, господине, овде је ваша канцеларија. Све ми се чини, да је то био глас самог г. председника.

Онај господин уђе. Познао сам га одмах. То је био онај дежмек испред „Српске круне“.

Он ме учтиво поздравља. Оде своме столу. Не допада му се. Стари, и нешто изерен. Он зазвони. Момак уђе.

— Зар нисте могли наћи бољи сто. Ово је морало негде годиновати на тавану. Ко може да ради на овој карлици. Нећу ја, ваљада, овде прати судове!...

Момак слеже раменима.

— Немамо бољег, господине. Учињен је предлог, да се набави још неколико „стелажа“ и столова.

И момак оде.

Мој колега опет зазвони.

Момак се помоли на вратима. Смеша се. Као да је хтео рећи: „А, господине, умирићеш се ти. Ниси ти овде сам.“

— Чашу воде!

И онда стаде поред прозора...

— А, па ми имамо одавде леп изглед. Видите, молим вас! Видим и Саву и Дунаво!... Ено и града. Калемегдан се сав види. Оно је, чини ми се, штампарија... Види се и црква, и митрополија и све... После приђе моме столу.

— Ама, господине, као да смо се ми негде виђали?... Молим, Мића Врбица, досадањи рачуновођа у Варошком суду, а сад, ето, колега сам вам.

Представим се и ја њему.

— Мило ми је. Слушао сам... А сад се сећам. Ми смо се видели пред „Српском круном“. Седели једнога дана заједно за једним столом. Јест. Моја ми је Савка казала. Она познаје и вашу госпођу... Јест. Њој је име Рокса?...

Ја климнем главом. Ово је била права напаст. Од када је ушао није вилица склопио. Ако овако продужи, нећу бити готов с војним болницама још за месец.

— Ето, тако, господине, дадоше ми ових педесет талира, да ми само очи замажу, и да ме могу гурнути овде, у ову чиновничку гробницу... Али нека, доћи ће и наше време, учини он више у себи; а на оно: „доћи ће и наше време“, удари јако гласом. Да ли је у — оно „наше време“, рачунао и мене, не знам...

— Главна контрола и Управа фондова у нас се сма-трају као фоаје за пенсију, или као неки „Сибир“ за оне наше чиновнике, који су пали, ма због чега, у немилост код оне велике господе, што у Србији ведре и облаче.

Одмах сам опазио, да је мој нови колега једна од оних природа, што до виртуозности уме да попуни своје време, а само не радом, за који га држава плаћа. Увек ма за колико одоцни, а свакад први излази. И вечито има неких новости. И пошто их разнесе по свима канцеларијама, где су га радо слушали, онда дође те их и мени исприча. И после сваку за себе прокоментарише. И увек је могао да прокљуви, кад ће који указ да изађе, ко се премешта по потреби, ко с класом, а ко по молби. А за понеког би рекао: „А, тај ће скоро да скикне!...“

И ретко је кад у чему омашио; а кад се покоји пут деси, те баш не изађе онако, како је он казао, он би тек рекао: „А, овоме је неко подвалио“; или: „Ово се за ноћ морало прекројити... Тако је то; онима горе не можеш ухватити ћуди, све једно као боговима на Олимпу...“

*
* * *

Дође и четересница* покојној Пави. На неколико дана раније сви престонички листови објавише да ће

* Ово је старобеоградски, неправилан али леп израз за четрдесетодневни помен. (Ур.)

Кузман Јеличић, адвокат, давати четрдесетодневни помен својој незаборављеној супрузи Пави 18. јуна текуће године у цркви Светог Марка, па позива све своје знанце и пријатеље, да томе тужноме помену присуствују.

Ја и Славка решимо да на тај помен не идемо. Она је поранила и отишла на гробље те припалила свеће и покојном Љубиши и покојној Пави, па се вратила много пре, но што су се људи и почели скупљати да парастосу присуствују.

Тога јутра скоро и подне дође, а мога колеге Миће Врбице, још нема. И кад би на неколико минута пред само подне, ето га где долази. Познао сам га по корацима. Застаде мало пред вратима. С неким је говорио. Можда и с момком. Сигурно распитује, да га није ко тражио. Најпоследње уђе. Беше се задувао.

— Све је на мени мокро! — рече... Баш су ово ћорава посла!... Хајде, разумем, ићи на пратњу, то смо један другом дужни; кад човек умре, саранити се мора; али после, хајде још и на четрдесетодневни парастос, па на полугодишњи, па на годишњи. И још по овакој жези. Не, одиста, то је права будалаштина! Жалиш кога, хоћеш да га помињеш... Па добро, брате. Ето ти гробља а ено ти гроба његова, па иди сам и сит га се напомињи. И, ако ти то не буде доста, а ти плати попа, а можеш, ако ти је пара за пресип, платити и дванаест, па нека га и они помињу, а не овако удри у све бубње и свирале, како ћеш да дајеш некоме твоме, „непреболимоме“, неком „незаборављеноме“ четерестодневни помен, па после и оне друге, па зовеш и где кога знаш и кога не знаш, да и он дође на тај твој помен... А шта се то нас тиче, брате?!... Остави ти нас на миру!... Свет једва зна да је тај твој „непрежаљени“ игда и постојао на овоме свету, а ти га сад зовеш, па још преко новина, да га и он помиње!... Зар то нису луда посла?... — Али, шта ће се, има прилика где се, просто, мора ићи. Тако је и овде било. Данас је Кузман Јеличић, овдашњи адвокат, давао својој супрузи Пави четересницу... Познајете ли ви, господине Мишо, г.

Кузмана? — упита ме он, и опет неколико удари својим гласом на оно: „Познајете ли ви, г. Мишо, г. Кузмана?“... А, тај зна што се родио! Ето, сад баш идем из Варошког суда. Збиља, јесте ли чули, да је данас отворен тестамент покојне жене Кузманове? — упита ме одједном, и оштро ме погледа, као да је хтео да види, какав је утисак на ме учинила ова његова новост.

— Море, прођи се; шта се мене тиче Кузман и тестамент његове покојне жене — одговорим му... — Ево, овде белаја, с којим се рвем има три дана. У овим проклетим рачунима војне београдске болнице испречила ми се једна литра млека. Час ми изађе мање, а час више — него како требовања гласе. А већ сам отоич нашао погрешку због онога пола пилета, што се није слагало с месечним изводом у књизи према требовањима.

Ова га је моја нерадозналост за новостима, које ми он из чаршије донесе, увек једила; али опет се никад није могао да уздржи, да ми их не исприча. Наравно, он је свакад био у ћару. У томе му прође бар по десетак минута. Тако он и сад поче:

— Мени је само жао што се ја не опкладох. А сад би она тврдица платила двадесет чаша пива. Просто, црко би... Кажем ја, она ће њему све оставити, а он вели, неће. Зна он да она с њим није добро живела... И, видиш, молим те, она му баш све остави! Она три-четири легата — трице! Може их дати, а може их и не дати. Зар ће му их неко истеривати?! Хоће ја, сад ће се неко завађати с адвокатом Кузманом, да истера београдској сиротињи сто дуката!

Све то једно за другим истоврља ова дежмекаста чегрталка. И морам признати да ме је овај обрт ствари забезекнуо. Како је то сад? Она ме је својеручним писмом наименовала за стараоца и извршиоца свога тестаментa, а овамо, овај каже, да је све имање оставила своме мужу... А код мене тапије, толики папири од вредности, па толика готовина!... А, већ сам видео

шта је. И тај баш сав легао, или да смота имање своје жене, или — да иде право у пранге!...

— Заседање је било дупком пуно — поче даље мој Врбица. — Он нас је најпре позвао кући, те ту пописмо једну-две, за покој душе његове жене, а после нам рече: „Ко од мојих пријатеља има вољу нека пође са мном у Варошки суд. Данас ће се отворити тестамент моје кукавне Паве“. И сви пођосмо. Сви смо горели у нестрпљењу, да једном чујемо, коме ће то кркнути гуска... Равно у једанаест и по г. председник приступи отварању тестаментa. Ја сам уграбио најбоље место.

— Сад ће се, започе г. председник, отворити тестамент покојне Паве, рођене Стојиљкове, супруге г. Кузмана Јеличића, јавног правозаступника за варош Београд.

И он онда изнесе једно повелико писмо. Окрену га. Разгледа печате, па рече: „Писмо неповређено, печати здрави.“ И после га даде осталим судијама да га и они виде... „Има ли ко овде од сродника покојничиних? Нека сваки, кога се овај тестамент посредно или непосредно тиче, приђе и увери се, да је писмо неповређено, и да су печати здрави!“ окрете се г. председник публици. Приђе само г. Кузман, сетан и тужан. Он узе писмо. Окрете га и загледа. Извади из џепа лупу. И на њу је неког врага гледао. И онда ће рећи: „Писмо је неповређено, печати су здрави.“

— Печат није покојничин. На њему је лепо изгравирани паун са раширеним репом. Паун држи у кљуну монограм: „С. Т.“ — учини г. председник.

— То је печат њеног покојног оца, а мог веселог таста. Паун с раширеним репом, то је име његове најмилије тековине, гостионице код „Златног пауна“. Монограм у пауновом кљуну означава име и презиме покојничиног оца — протумачи Кузман с неком дирљивом тугом.

И онда се г. председник окрете перовођи:

— Бележите: — Писмо неповређено, печати здрави.“

Нико ништа није имао да примети.

После узе маказе. Отвори писмо, али тако, да је све печате — а било их је пет — оставио неповређене. У публици наста гробна тишина. Председник поче да чита полако, али јасно. Ја сам већ био спремио моју књишку. Стари стенограф никад не иде без свога алата. Ево, овај сам тестаменат ухватио од речи до речи... Да ли бисте жељели, да му чујете садржину? — упита ме г. Мићо Врбица; али ја му на то рекох;

— Ево, једва једном, наћох где је била погрешка с овом проклетом литром млека...

— Па ви мене и не слушате — љутну се мало мој колега. — Да вас што не узнемиравам?

— А не г. Врбица. Напротив... Причајте ви само!... Ја и радим и слушам.

Врбица мало одмахну главом. Нешто му је морало бити криво, а можда и неразумљиво. Он поче даље, али не с тако великом вољом.

— Дакле, чујте! Ево, како гласи тестаменат покојне Паве, жене адвоката Кузмана. И он поче да чита:

„Во имја Оца и Сина и свјатаго Духа, амин!

Ово је моја последња воља. Молим све земаљске власти, и све остале, којих се, ма због каквих побуда, буде тицала ова моја последња воља, да је поштују!

Видећи да ми је смртни час близу, решила сам се да учиним распоред с мојим покретним и непокретним имањем, које сам, као једино дете, наследила од мога покојног оца, Стојиљка Тетовалије. И ја сам то учинила овако:

1. Ја оглашујем за наследника целокупног мог имања свога мужа Кузмана Јеличића, адвоката;
2. А он има из тога мог имања да изда ове легате:
 - a. Саборној цркви 100 — сто — дуката;
 - b. Цркви Светога Марка 100 — сто — дуката;
 - b. Варошкој болници 100 — сто — дуката;
 - г. Београдској сиротињи 100 — сто — дуката;
 - g. О Божићу, о Врбици, да се начини, у договору с учитељима и учитељицама, свој сиротној деци, по један пар хаљиница. На ово се може издати до 200 — две

стотине — дуката. Ово све да се изврши за годину дана од моје смрти.

ђ. Српској цркви у вароши Тетову, у Турској, као месту, одакле ми је отац старином, 100 — сто — дуката.

Ово је моја последња воља. Она замењује сва моја ранија наређења и тестаменте, па било да сам их ја сама писала, или да сам кога другог умолила да их напише.

И почем сам тако слаба, а рука ми дрхће кад перо узем да пишем, то сам умолила моју пријатељицу Мицу, супругу г. Станојице архивара, да она напише, а ја да јој говорим, што је она и учинила, на чему јој велика хвала...

Во имја Оца и Сина и свјатаго Духа, амин!

9. — деветог — маја 18** год.
у Београду.

Пава, рођена Стојиљкова,
супруга Кузмана Јеличића, адвоката
овдашњег.

„Сву тројицу, долепотписане, зовнула нас је данас, деветог маја у подне, госпођа Пава, супруга г. Кузмана Јеличића, овдашњег адвоката, и изјавила нам: да је ово њена последња воља — тестамент — да га она, због слабости и што јој рука дрхће, није могла сама написати ни потписати, па је умолила другог, да јој то учини, а нас је замолила, да јој ми будемо сведоци на овоме тестаменту, али пре, но што смо се потписали, замолила је, да јој један од нас овај тестаменат прочита, и тако, првопотписани, прочитао јој је редом, и она је онда изјавила да је она све тако наредила да се напише и да је то њена последња воља... Она је била при чистој свести.“

— Сад долазе три сведока. Њих нисам ни прибележио. Главно је оно, да је она све своје имање, што је наследила од свога оца, оне познате цације, Стојиљка Тетовалије, оставила, „цакум-пакум“, своме мужу Кузману... А већ за оне легате, као што вам рекох, нека их баш све до једног измири. Према ономе што њему остаје, то су трице. Помислите само, он сам богат, а сад му се привали и имање Тетовалино! — удари он

некако гласом, да је чак ко и њему криво, што је Кузман оволико имање слапио, и као да је очекивао да чује, шта ћу ја на све то рећи!

— Е, сад, вала, може доћи сва контрола и цифру по цифру претрести, па опет неће наћи ништа више но ово што сам ја нашао... Управник болнице има да плати једно старо ћебе и то му је све!... У старом инвентару стоји заведено, а у новом га нема, а не види се да је где расходовано — рекнем ја више онако за се. Он ме само погледа. Ова моја равнодушност просто га је љутила...

После дочепа шешир, па оде. Он овога дана више није ни долазио у канцеларију.

XII

— То је, мој господине, више него страшно — рече г. Ђ., министар правде, кад сам му испричао целу ову историју. Двапут је читао писмо Станојице архивара; а, мало-мало, па узме Кузманов „нотес“, и стане понова да чита његове принципе и оно његово адвокатско вјерују. — И ово је чудовиште бранилац правде пред земаљским властима! — повика он и устаде. Прође двапут, три, преко себе. Стаде. Поче да цуца десним коленом и да гризе нокат левог кажипрста. Нешто смишља. После опет узме „нотес“. Стаде га прелиставати. Чита:

„Пчеле мед беру, а човек кошнице истреса...“ — И он хоће да буде човек! Он нема другог разлога да буде човек, већ да би могао да слапи оно, што су други с муком зарадили и уштедели! — Јесте ли ви, господине, сигурни, да је ово он писао? — окрете се одједном мени.

— Као што гледам вас и ви мене.

Он притиште у звонце:

— Хоћу да видим... Сад ћу ја добити његов несумњив рукопис. Чисто ми је ствар невероватна.

— Онда је, г. министре, све пропало.

Он ме зачуђено погледа.

Момак отвори врата. Г. министар ману руком. Не треба га.

— Ви мислите да он чак и у министарству има својих веза.

— Ја не мислим. Ја то извесно знам.

— Ту ћете бити преварени.

— Ја никад ништа без основа не говорим, г. министре. Министру се замрачи чело.

— То би одиста било лепо.

— Сетите се, г. министре, како је и на који начин и чијом препоруком ушао у ваш указ г. Мића Врбица, рачуноиспитач у Главној контроли?

Г. министар се мисли.

— Он је био пре рачуновођа у Варошком суду?

— И онда је добио класу, да би дошао у моју канцеларију. И дошао је. То су све удесили Кузманови људи. И он ми данас сваки корак прати. Још вам ваља знати, да је Мића Врбица први сведок на лажном тестаменту покојне жене Кузманове.

Министар ме је дуго посматрао.

— И томе свему ви сте ушли у траг?

— Да савесно извршим аманет једне покојнице, једног анђела божјег — једне мученице...

— И шта ви сад, управо, тражите од мене?

— Тражим, да према оваквом лупежу закони и земаљска правда учине своје... Тражим, да за ово дело одредите какав суд, у коме Кузман нема никаквих веза... Ја тражим судије, неумитне судије.

— А не, господине. Ја баш хоћу да ту ствар предузме Варошки суд; онај суд у коме његови прсти највише раде. И дај боже, да ми који год врдне...

— Онда ће опет цела ствар пропасти. За ноћ ће нестати акта, ових докумената, па да их затворите под сто вертхајмових брава!...

— Ништа не сме пропасти, господине! И ништа пропасти неће. Зато вам ја стојим добар... Ви заборављате да ћу ту ја стражарити...

— Али ви нећете судити... Ви нећете у суду ноћивати; а и кад би ноћивали, заспали би, и онда би вам придигли акта...

— Будите ви сасвим спокојни, господине! — рече ми. И то је био знак да могу ићи. Ја пођем.

У том се побочна врата отворише. На вратима се указа бледо лице г. министровог повереника. Ја нешто баких поглед у његову собу. На канабету је седео један господин. Оборио главу и нешто премишља. То је био адвокат Кузман.

*
* *

После десетак дана изашао је у „Српским новинама“ доста велики указ г. министра правде. Председник Варошког суда премештен је, по молби, за председника суда округа рудничког, а председник округа рудничког за председника суда вароши Београда; Секула Папић, судија и иследник суда вароши Београда, премештен је, по потреби, за судију суда округа крајинског, а Дако Јеринић, судија суда округа крајинског, за судију и иследника суда вароши Београда. Тако исто још две судије суда вароши Београда премештене су, и то један за Лозницу, а други за Чачак, оба по потреби службе; а Миљко Јањић, судија суда чачанског и Периша Страхињић, судија суда округа подринског, постављени су за судије суда вароши Београда. После долази размештај писара и секретара. Варошки суд добио је једног новог писара из Неготина.

Што се мене тиче, било ми је веома мило, кад сам видео, да Дако долази у Београд. Нисам се ни с њим видео још од нашег растанка из школе.

После два дана, мене позваше у министарство правде. Одем.

— Вас је звао, господине, г. министар, рече ми послужитељ. Откуда ме је овај утувио?! Они увек утуве онога, који се мало дуже забави код министра. —

Господин је у седници, али је рекао да га очекнете. Изволите овде у собу. Уђем. Чекао сам га до пола један.

— Изволите, господине, зове вас господин министар — рече ми момак. Одем. Поклоним се. Он се смешио. Видело се да је веома расположен.

— Се'те! рече ми. — Звао сам вас да вам кажем, да сам ја своје учинио. Сад нека чини правда своје. У њене послове ја нећу да улазим. У свима случајевима, судијама треба да су слободне руке. А ви сад поднесите кривичну тужбу. Ја вам још унапред смем казати, да ће овога пута правди бити очи одрешене, а да ће кривда примити своје — по заслуги...

После три дана већ је била предата тужба Варошком суду против Кузмана Јеличића, адвоката, због прављења лажног тестамена, по коме му је његова покојна жена оставила у наслеђе целокупно имање своје, наслеђено од покојног јој оца Стојиљка Тетовалије.

*
* *

Ова истрага ишла је врло брзо. Трећи дан Кузман дође у притвор, а с њим сва три сведока, потписана на лажном тестаменту; а дан доцније буде затворен и Станојица архивар, и његова жена Мица, као писац тестамена. Кузман је наводио, да за ово ислеђење није надлежан суд вароши Београда и његов иследни судија, већ иследна полицијска власт; јер се ово дело, и ако би се узело да има кривице, није догодило пред судом, већ тамо где је, како се у тужби каже, прављен „лажни“ тестаменат. Но ово му није уважено; јер је дело извршено онда, када је лажни тестаменат донет суду и кад је тражио, да га суд на основу овога тестамена огласи за наследника његове покојне жене Паве.

Кузман је после правио изузеће против Даке, иследног судије, наводећи да је с њим у завади још од ђаковања, и да један с другим не говоре још од онда, кад му је Дако ударио шамар у гостионици код

„Златног пауна“, а за доказ позвао се на часну реч самог Даке. Дако је ставио на протоколу, да је одиста, у једној прилици, ошамарио Кузмана, и да је то било још за доба њихова ђаковања, али да је тај шамар, у оно доба, Кузман примио за шалу, и да су, после овога вечера, сто пута били заједно, пили и веселили се.

После је овај захтев Кузманов о изузећу спровео суду на решење. И суд реши да нема места изузећу.

Кузман затим изузме цео суд; али Касаџија нађе да и овом изузећу нема места.

После овога Кузман је тражио да се пусти на јемство, али му они грађани, на које се позвао да ће за њ јемчити, и не дођоше; а иследник му одговори: да га не би могао на јемство пустити, баш да су и дошли грађани, а то он — Кузман — као адвокат и зналац закона и сам зна, јер, вели, ви још нисте признали своју кривицу.

— А, таман посла! . . . Сад ћу ја признати! . . . Како ћу признати оно, зашта нисам крив — одговорио је Кузман, тоном, да би се човек заклео да је невин.

— Море, Кузмано, батали ти те твоје марифетлуке! . . . То ти причај коме другом. Ја сам теби, сећаш ли се, једном казао, да ћеш ти скончати у гвожђу и у казаматима!

*
* *

За овим је извршена преметачина, и у стану Кузманову и у становима сва три сведока, и у стану Станојице архивара и његове жене Мице. Станојица је сâм све признао и поново све испричао од почетка до краја.

Кузман је све одрицао. Одрицала су и она друга два сведока. Они су опет остали при томе, да ће се заклети, да је све онако било како у тестаменту стоји; али им је Станојица, трећи сведок, у очи казао, да лажу, и да је он својим очима гледао како његова Мица, реч по реч,

преписује из концепта, који је својом руком написао Кузман, а који су концепт одмах бацили у ватру.

— Зар не знаш, газда Весо, болан, кад оно рече:

„Де, госпођо Мицо, пожурите се! Сам ми је дућан.“

А Мићо те оде грдити;

— Пих, сâм ти је дућан! . . . Ти би по њему цркло од глади, да ти није ових „спољних послова“!

— Овај је човек луд, г. иследниче! — повика одједном Кузман.

— А имате ли о томе доказа, г. Кузмано, па да га сад пошљемо у лудницу — рече Дако, и некако ђаволски удари гласом на оно: „Па да га сад пошљемо у лудницу“.

— Та он је већ једном био у лудници. Ако да Бог, он ће у њој и кости оставити.

— Знам да је био. И то су ми казивали. Чуло се то; али, ево, за пакост, где га је неко отуд извукао. И сад ко би знао, да ли је он још луд или није — рећи ће иследник с неком ђаволском иронијом. — Оно ја, управо, не могу да будем паметан . . . Ево, баш овде у овим актима има двојак сведоџбе. Једна каже, да је Станојица душевно болестан, а друга, да је здрав . . . Ево, ево, видите, уверите се! . . . Познајете ли ове сведоџбе? . . . Би ли могли погодити, како су оне могле да дођу власти у руке? — упита га иследник.

Кузман је био блед као смрт.

— Нису потребне те сведоџбе, господине — уплешће се у то Станојица архивар. Био ја луд или паметан, овај овде господин, овај адвокат Кузман, био је и остаје најниже врсте лупеж . . .

У тај мах јурну на њ Кузман. Хтеде га право за гушу. Док се Станојица испречио преда њ. Рекао би да порасте за читав педаљ; а у образе му подиђе крв. Очи му сташе сипати саму варницу . . .

— Да стопе даље мако ниси, или ћу те сад мртва са земљом саставити! . . . Мени и онако никакве вајде од живота; а кад твој злочин живот угасим, бели ћу, у самом паклу, добити zgodније место!

— Мир! . . . Зар сте у суду нашли да се поткусурујете

за ваша ниска и прљава дела?! — повика им Дако. Кузман се умири. Стајао је као млада невеста. Ником више у очи није погледао.

— Што сте ви оно мало пре рекли, да ове сведоцбе нису ништа потребне? — упита иследник Станојицу архивара.

— Ево, шта сам малопре хтео рећи — одговори Станојица, па иза пантљике свога шешира извади једну савијену хартицу. Ову је цедуљу овај овде својом руком написао. Ово, што у њој пише, то је једна тачка у ономе лажном тестаменту. Мој се кум доцније присетио да је у тестамент умете. Кад је моја Мица и то преписала, та јој се хартица некако склизне на патос. Она онај Кузманов концепат узме и баци у ватру, и док је она чекала да и последње парче пламен прождере, ја, Богу се молећи, а ваља да и зато, што нисам био први свој свести, ову цедуљицу придигнем, у циљу: злу не требало... Куд сам угазио у толике грехе, хајде нека ми се и овај натовари озго у антрешел!... Само, молим вас, прочитајте пред њим. Сетиће се он тога. Он није тако баш забораван. Знај ја.

Кузманово се лице просто убронзило. Никаква трага од узбуђења, од изненађења. Он беше у положају онога дављеника, који се неколико пута нагонио да искочи на врх воде, и да се за што дочепа, али се, најзад, предаје својој судби и пада на дно... И ко би знао, шта дављеници мисле, кад овако последњи пут окоче своје вечитом боравишту?

Иследник узме ону цедуљу. Отвори је. Разгледа је добро. Узме из акта Кузманов „нотес“. Да упореди рукопис. Отвори га. Каква фаталност! На тој је страни било Кузманово адвокатско вјерују. Дако оде читати:

„Ми и лекари једно смо. Лекари одузму многоме живот, а ми имање. Ово двоје једно без другог и тако не вреди“.

И онда прочита ону цедуљу:

„Ово је моја последња воља. Она замењује сва моја ранија наређења и тестаменте, па било да сам их ја сама писала, или да сам кога умолила, да их напише“...

— Ето, ово је једна рука написала. Ово двоје једно друго допуњују — рече Дако и стаде да гледа у Кузмана, не би ли опазио и најмањи знак каквог душевног узбуђења; али црте Кузманова лица осташе непомичне. Он је само у нешто гледао; али то нешто било је неодређено. То је била језовита и бескрајна пучина мора, на којој се не види ниједно једно спасења.

*
* * *

На претресу је државни тужилац своју беседу завршио овим речима:

„... А шта би вам још имао казати о овом окорелом човеку? — Само једно. Ја молим суд, да с пажњом прочита у његовом „нотесу“ његове принципе. Он је то сâм својом руком исписао; а оне су мисли потекле из његове црне душе; па, после, нека прочита његово адвокатско вјерују... Прво га је увело у живот и показало му путеве, којим ће поћи; а друго одредило му правац рада у његовом новом положају, као браниоцу правде и правде у односима рада и примене земаљских закона... Он је своје доктрине о животу на овој свету завршио:

„Ја хоћу рај на земљи. Онај на небу остављам бедним и невољним. Нека и они имају свој рај...“

Господо судије,

Ви сте видели како је он засновао, и како је мислио да доврши, тај свој рај...

О правди је рекао:

„Правду представљају с везаним очима. Зато она и не види шта се око ње ради“.

А ја, господо, тражим: да правда, бар за тренутак, скине свој завој с очију, те да и она види ово чудовиште, које је досад било њен бранилац, њен заштитник, њен представник!...

А шта да рекнем за ове остале сараднике и пратиоце на путу његових демонских дела? Само то: они су

бедници. Они никад не би били ово што су, да их овај паук злочина није уплео у своју паклену мрежу... Ја више суду немам ништа да кажем; јер сам уверен, да ће он учинити своје. И онда ће бити задовољена и људска и божја правда...“

После је дошла пресуда; али је Кузман није дочекао да постане извршна. Једнога дана освану апсана Управе вароши Београда разбијена. Десет тешких криваца побегло је. Међу њима је био и Кузман, а са Кузманом и Весо ситничар са „Зеленог венца“. Станојица архивар и Мићо Врбица нису хтели да бегују... Гвожђе су налазили чак око Карабурне. Одатле им нема трага. Држи се, да су прешли у Маџарску. И, како онда, тако и данас. Истина, на неколико дана после тога, неки рибари, ловећи рибу испод Карабурне и Вишњице, наиђу на два леша. Беше их избацила вода на Цеваилов пруд. Надули се и као угарак поцрнели и већ почели увелико да се распадају. Има их који су мислили, да су то били: адвокат Кузман и Весо ситничар са „Зеленог венца“. Али ко би још и таквим гласовима веровао? Једно се само зна: секција је показала да су ова два несрећника најпре премлаћена, па после у воду бачена. На себи нису имали ништа од хаљина; из тога неки изводе, да су и опљачкани.

— Море, шта нису у стању да учине паре — рекао је један у оној гомили, што се беше искупила да гледа деру на апсани Управи вароши Београда. Била је тако мала, да није било веровати, да се ту једва могло провући какво омање псето. На једној, нешто шиљастој цигли, још је стајало једно парче прљаве умаије. Сигурно оцепак од кошуље или гаћа оних, што су се ту провлачили.

— А, па сад се види зашто са њима није побегао и Мићо Врбица. Он је, сиромаш, одмах оферчио да они, који су овај пролаз отварали, нису били узели меру ни од његових плећа ни од његова трбуха — рече један у дугим залезаним бакенбартима. Доцније сам сазнао, да је овај био нераздвајни пријатељ Врбичин.

— Ето, тако, ко с ђаволом зида себи дворе, ево где му је прозор! — учини један чичица, што је о рамену носио зембиљ. Пошао на пијац, па и он стао да види, како су апсеници пробили апсану и побегли.

*
* *

Кад се Павин тестамент пред судом отворио и прочитао, судска је дворана била дупком пуна слушалаца. Ја сам тај дан једва чекао; јер су се већ увелико по вароши почели проносити гласови, како је тек сад цела имовина Тетовалина пала у курјачке зубе: „За масу Тетовалину баш је свеједно, а је појели вуци, или је разнели црни гавранови!... Не дали јој да потоне у воду, па је сад пустили да оде под лед!“

Тако једни; а други: „Није коме је речено, већ коме је суђено. Викнули на једног Кузмана; а овај? — Он ће то све салаберисати, па му се ни штуцнути неће!“

Једни би опет додали: „Море, како дошло онако и прошло: ко је још видео да се од ђавољег брашна праве поскурице?... Најпре похарали цео свет, па сад хоће да зидају задужбине!...“

*
* *

Павин је тестамент гласио:

„Свима земаљским властима, свима родољубима на моме самртном часу остављам у аманет, да се одазову потоњој жељи једне српске ћери, али и једне несрећне жене. То им је лако учинити; јер ја од племенитости добрих људи и добрих Срба ништа друго не тражим, но да ову моју последњу вољу прихвате, у снази је одрже, и у добро је дело претворе.

Ја по смрти својој остављам, које у покретности, које у непокретности, које у готовини и папирима од вредности — 230.000, две стотине тридесет хиљада динара. Све ово ја сам наследила од свога оца Стојиљка

Тетовалије, као једино његово дете и законита наследница.

Од ове имовине хоћу да се образује један фонд, који ће се звати: „Фонд Стојиљка Тетовалије“.

Из овога ће се фонда издржавати и школовати српска сирочад пострадалих или помрлих родитеља. Првенство имају деца из неослобођених српских крајева.

Први питомци овога фонда биће: Боро и Момчило, деца моје пријатељице Славке, удове покојног Љубише Боровића, бившег професора на београдској реалци, и Млађо и Велинка, деца покојног Симче Бањалије, бившег овдашњег трговца. Ја остављам у аманет онима, који ће овим фондом управљати, да прихватају и потребну помоћ дају оној сиротној деци, која ту помоћ одиста заслужују... Нека фонд Стојиљка Тетовалије буде и отац и мајка сиротој и напуштеној деци; нека их прихвати и на пут изводи, те да једнога дана буду од користи и себи и другоме, а у првоме реду своме народу и својој отаџбини!... Они што живе треба да су срећни. Мртвима ништа не треба, до по једна топла суза на гробу њихову. Ја и мој отац ни то не тражимо.

Ово је мој једини тестаменат. Ја сам га својом руком и написала и потписала.

8-ог маја 18**
у Београду.

Пава, ћер покојног
Стојиљка Тетовалије

„А да би се знало колико сам била несретна на овоме свету, да овде, на овом свечаном акту, пред лицем свога самртног часа, — још додам и ово: да сам била супруга Кузмана Јеличића, адвоката.“

На полеђини овога тестамената потписати су као сведоци: Раденко Баруџија, Јован Милушић, трговац, Станче Гиланче, серезлија, који није умео да се потпише, па га је потписао Јован Милушић.

Раденко Баруџија својом је руком озго написао: „Пава, рођена Стојиљкова, а супруга Кузмана Јеличића, адвоката, зовнула нас је сву тројицу доле

потписате и изјавила нам, да је ово њен тестаменат, да га је она сама написала и потписала, и да жели, да јој ми, као пријатељи њеног покојног оца, будемо сведоци на истоме тестаменту, на што смо сва тројица пристали и зато се, ево, и потписујемо.“

Уз овај тестаменат додат је и један додаток. Он је гласио:

„Додатак моме тестаменту од осмог маја ове године.

Из фонда Тетовалиног може се трошити на издржавање и школовање сирочади само три четвртине интереса и прихода од целокупног нашег имања. Остатак да се капиталише.

Наш виноград на Топчидерском брду да се одржава у добром стању. Нека питомци фонда Тетовалиног, времена на време, имају где у шетњу изаћи и насркати се чиста ваздуха... Ох, благо њима!... Они ће се топити од милине, кад озго погледају оне две вилинске реке, хладну Саву и тихо Дунаво, што им се у загрљају купа овај чаробни Београд... Београд!... У коме сам провела веселе дане свога срећног детињства; али и Београд, у коме су разорени златни снови мога девовања, Београд, у коме је моја срећа сарањена.

За извршиоца моје последње воље и стараоца целокупног имања, из кога се има основати фонд Стојиљка Тетовалије, одредила сам једног свог пријатеља, коме ће бити предат на чување и мој тестамент и овај додаток и сва готовина која се код мене сад налази, сви папири од вредности и тапије од непокретног имања мога покојног оца. Он ће се суду сам јавити и показати моје ручно писмо којим сам га умолила, да се овога мога аманета прими.

9 — деветог маја 18**
у Београду

Пава, ћер пок.
Стојиљка Тетовалије

На овоме додатку, на полеђини, потписати су исти сведоци, који су потписати и на тестаменту.

* *
* *

Од то је доба прошло година! Фонд Стојиљка Тетовалије врши увелико своју узвишену задаћу. Врши је нечујно и без велике ларме. Он је на пут извео већ и треће коло својих питомаца: Боро се већ вратио из Париза, где је, као питамац Тетовалиног фонда, свршио правни факултет на „Школи права“. Он је јавни правозаступник у Београду. А Момчило, брат његов, свршио је и архитектски курс на берлинској политехници. Млађо се пре две године вратио из Чешке, где је свршио пољску економију. Он се још тамо запази с Вељом, сином Обрада Лаловића, свињарског трговца из Лучице. Они се договоре, да, кад се у Србију врате, заједнички отпочну да рационалније обделавају земљу и да подижу бољу и племенитију пасмину свиња, говеди и коња. За време ферија нису се враћали у Србију, већ су обишли сву Чешку и видели оне грдне домене чешкога племства — како су уређени и како ниједна стопа земље није залишна. Друге су године обишли Рајну и њене чувене винограде и пивнице; треће године путовали су по Швајцарској, те су видели како се тамо сточарство негује и како се у земљу уносе милиони само за бели смок!

* * *

Још онога дана кад је фонд Стојиљка Тетовалије ступио у живот, и кад је под своје окриље примио прве питомце своје, приређена је, у то име, једна скромна свечаност. Прво је учињен у цркви Св. Марка помен основаоцима овога фонда. Затим смо им изашли на гробове, прелили их и окитили цвећем, а деци смо казали, да ту, у тим гробовима почивају њихови добротвори, и препоручили им, да их, јутром и вечером, у својим молитвама помињу и Богу се моле за покој душе њихове. И онда смо сви пришли и целивали њихове мраморне крстове.

После смо с децом отишли на Топчидерско брдо, у виноград покојног чича Стојиљка Тетовалије, те да се

деца у оном свежем зеленилу, на оном мирисном зраку, једно са другим боље познаду, шљубе и збратиме. Ми смо им, том приликом, казали, да је то њихов виноград, и да ће, ако се само добру узвладају, ако добро уче, ако једно друго пазе и чувају, кад год имају распуста, ту долазити, играти се, а о берби и грожђе брати... Боже мој, она дечица разлетеше се по винограду као веселе тичице, што би прнуле по зеленом цбуњу!

Тако се после чинило сваке године, и, мало-помало, овај се дан, најпосле, претворио у један одиста свечан дан, дан, коме сам се и сâм, као мало дете, радовао.

* * *

То беше лепа, блага, то беше мирисна — то беше права златна јесен. Већ су последњи дани бербе. Лишће на чокоћу увелико свело и опало и само се на њима црни зрело грожђе, овде-онде прошарано црвеним дренком и жутом смедеревком. У бресака штрче голе гране; али се крушке и јабуке још добро држе, само што им је лишће изгубило ону зелено-модру боју. Оно се сад чисто прелива из модра на угасито златно плавило; а по обалама се, овде-онде, као какви драгоцени брошеви, од рубина и смарагда, блиста као кармин црвено лишће у дивље лозе и купине... И цветне лешнице добиле су суморан изглед. На све стране штрчи осушено бокорје каранфила, крначичка и шебоја, док се, као чаробни пламенови, у стотину боја, преливају читави бокорови георгина, врбена, кадивица, белог крина и зимске ружице. Све ово беху чудовате слике вечите борбе између смрти и живота!...

Освануо је и дан наше светковине. Црква Св. Марка дупком пуна. Ту су сви питомци фонда Тетовалиног, ту је управа његова, ту је пуно и других гостију; ту су Боро и Момчило; ту су Млађо и његова сестра Велинка... О, то су сад читави људи, велики, одрасли, окоснати и обрадати — поносни и озбиљни; али

Велинка, Велинка! Ко би њу могао познати?!... Висока, стасита, поносита жена, обучена у скромно, нешто угасито, одело. Она је водила за ручицу једну девојчицу од четири године — лепо дете, као уписано; а обучено у неко живописно рухо, те с оним, перјем окићеним шеширићем изгледа као какав шарени лептирак. Ово је детенце за другу ручицу водио један други млад човек. Он је непрестано нешто говорио овоме лепом Радишу, што се, као чигра, на све стране окретало и сваки час запиткивало, час Велинку, а час оног младог човека. Велинка би јој, с часа на час, шапутом рекла: — Мирна буди!... Де, прекрсти се... Ено, тамо је Бога! и пружио би своју белу руку на иконостас, и тад би јој се на руци заблистала златна гривна у самим смарагдима, у којима су као жив огањ, треперили црвенкастозелени пламичци. То су били одблесци од кристалног полелеја и небројено запаљених воштаница!

Пошто је извршен помен и кољиво преливено вином, из цркве се, у свечаном походу, пошло на гробове — покојне Паве и њеног оца Стојиљка Тетовалије. Напред су ношени велики венци, оплетени од шимшира и зимзелена, од кадивице и зимске ружице; а, овде-онде, поткићени белим крином и као злато жутом георгином.

Пошто свештеник прочита молитву и прели вином ове тужне хумке, ова вечита боравишта наша, онда два најстарија питомца приступише, прекрстише се и целиваше мраморне крстове и положише венце по надгробним плочама. За њима приступише све двоје по двоје, најпре мушкарчићи, па девојчице, сви у свечано рухо обучени, прекрстише се и целиваше хладне крстове својих добротвора, па онда свако своју киту цвећа положи, неко на Павин, а неко на чича-Стојиљков гроб. То беше, одиста, дирљив приказ. Нико ту остао није, а да му се у очима није заблистала врела суза особитог душевног узбуђења. Најпоследње приђе и један средовечан, слабуњав, а као овца сед човек. У лицу суморан. На његовим бледим уснама, рекао бих да се

беше следио некакав осмејак вечите беде и страдања, што их груба неправда и прождрљива себичност остављају као уздарје слабим и немоћним, добрим и безазленим паћеницима овога света. И он стаде код Павиног гроба. Прекрсти се и целива онај студени мрамор. И онда мало застаде. Његова су уста нешто шапутала. У очима му се завртеше две светле сузе. Његов поглед беше укочен — управљен у некакву незнан... То је био Станојица архивар. Он је своје издржао, и сад је настојник свију добара фонда покојног Стојиљка Тетовалије.

Нико није у први мах смотрио куд Славка Љубишина штуче. Чекали смо је неколико минута. Кад дође, била је сва исплакана. Знам где је била. На гробу Љубишину. И још на једном гробу. На гробу њене добре тетке Тоде!...

После смо отишли сви на Топчидерско брдо у виноград Стојиљка Тетовалије. Кад смо тамо дошли, она дечица, женска и мушка, прскоше по винограду. Њихову веселост нико није у стању описати. За тили часак оне девојчице почупале су из цветних лещица све суво и савело бокорје летњег шебоја, лепога човека, каранфила и ђурђевка... А понека извадила из цепа клупче конаца па увезује растурене гране врбена, крина и зимских ружица!...

*
* * *

Пред самим киоском беше начињен велики ладњак и ту постављен дугачак сто. То беше спремљена мала закуска... И таман да се седа, а Станојица архивар викну:

— Долази министар просвете!

За тили час даде се знак, те се сва деца искупише и у ред стадоше. Код женске деце стала Велинка са својом малом ћерчицом, а код мушке Млађо и Момчило. Момчило, као новоизбрани управник фонда Тетова-

линог, изађе пред министра. Проговори му неколико речи, и одведе га пред упарађену децу...

Министар мало застаде. Беше и он ганут лепом сликом што су је давали ови мали сиротани, овако лепо одевени и у једну киту цвећа шљубљени.

— Чиј си ти, војине мали? — упита оног првог у реду.

— Покојног Бранка терзије...

— А имаш ли мајку?

— Ја своју мајку нисам ни упамтио — одговори дечак и право гледа министру у очи.

— А ти, драгане мој?

— Покојног Стевана кантарџије. Мајка ми је лане умрла — одговори овај као какав маторац.

— А учите ли се ви добро? — окрете се министар и помилова их по глави.

Они су се само смешили. Тај је осмех министар разумео. Он их опет помилова.

— Тако, тако, млади моји јунаци!... Слушајте своје учитеље и добро се учите! Онда ћете постати добри и виђени грађани!...

После је министар сваком питомцу приступио и понешто га упитао; а они су му сви одговарали слободно и отворено. У гласу њиховом беше нечега и милог и тужног. Наравно. Ниједно није имало ни оца ни мајку. То је свако осећало; али је осећало још нешто, а то је, да они нису остављена и напуштена сирочад!... После се село за трпезу.

*

* *

При завршетку ручка, устаде Момчило, те прочита честитке оних питомаца и питомица фонда Тетовалиног, који, или због даљине или због неких других сметња, не могуше доћи да буду учасници при овој, њиховој души драгој, свечаности.

Ево тих честитака:

Нови Пазар, 18. септембра

Ја сам и срцем и душом међу вама, међу мојом малом браћом и сестрама. Нека је вечит помен узвишеним сенима Паве и њеног оца Стојиљка Тетовалије!...

Милан Томашевић

учитељ у Новом Пазару, б. питомац
фонда Тетовалиног.

Бихаћ, 18. септембра

Ја сам се у црквици бихаћској помолио Богу за покој душе мојих добротвора, покојне Паве и њеног покојног оца Стојиљка Тетовалије... Ово што сам — те данас проповедам својој српској браћи у Босни слово Божје, милост његову и наду на боље дане наше — то имам да благодарим сенима својих добротвора!... Нека им је вечан помен, од сада па док је Српства и српског имена!...

Ристивој Мартић

свештеник бихаћски, б. питомац
фонда Тетовалиног.

Тешово, 18. септембра

Ја с поносом носим крст и српском подмлатку проповедам милозвучну реч српску! Међу вама сам свом душом својом! Целивајте, у моје име, студени мрамор крста Павина и њеног оца Стојиљка Тетовалије!... О, нека је вечит помен оним великим родољубима, који и по смрти живе и који својим племенитим делима притичу у помоћ остављеним и заборављеним!...

Стојана Драгина

учитељица у Тетову, б. питомица
фонда Стојиљка Тетовалије.

Б..., 18. септембра

Кућа и породица не допустише ми да се на данашњи дан нађем у цркви Св. Марка и на оним, за ме и моје

јединце — светим гробовима!... Али је моја душа тамо. Нека је вечит помен осниваоцима фонда Тетовалиног, који ме, тако рећи, с улице узе, прихвати и научи корисном раду, који ме на пут изведе и, ево, и усрећи ме!...

Нера

супруга Милана Мартића, економа, б. питомица фонда Стојиљка Тетовалије.

Док је ове честитке Момчило читао, његова мати Славка беше стала иза оне гомилице женске дечице. Она се свом душом беше бацила у далеку прошлост своју. Преко њена лица, као полусенке, пролеташе успомене, што су их изазивали овај свечани дан и ове дирљиве честитке бивших питомаца фонда Тетовалиног.

И кад Момчило заврши, она се чисто трже. Исправи се. Погледа горе плавом азурном небу. Њене усне почеше нешто шапорити, а у очима јој заблесташе две крупне сузе. Сузе су ове саме собом говориле. У њихову одсенку као да су трепериле ове речи:

„Паво, јадна моја Паво!... Ево, твоја је жеља испуњена!“

*
* *

Већ се и ручак заврши, а Боре, старијег сина Славкиног, још нема. Он се још од гробља одвојио. Пришао матери и брату, рекао им нешто, сео у кола и, у трку, одјурио у варош. Имао је претрес у Варошком суду. Бранио је некаквог окорелог зликовца, што је пре шест месеци ухваћен у Барајеву. То је познати одбегли робијаш Митар Ђуба. Он је један од оних тешких злочинаца, што је обио апсану Управе вароши Београда. То је било оне ноћи кад је оно побегао и Кузман Јеличић, адвокат, са својим другом Весом, ситничаром са „Зеленог венца“.

И таман да се устаје иза стола, а кола звркнуше пред капијом Тетовалина винограда.

— То је мој Боро — рече Момчило. Славка већ беше отишла вратницама. Она је зврку кола прва чула. Сви погледаше тамо. То је он био. Ишао је полако — сетан и невесео.

— Што се толико забави, болан? — упита га Млађо... Шта би?... Заврши ли се тај твој грозни претрес?

— Заврши се! — одговори Боро с неким неразговорним болом у души.

Сви се око њега начетише. Сваки је понешто слушао о језовитим злочинима, што је починио окривљени Митар Ђуба, и за кога се сваки дан погледало, кад ће да провали апсану и да побегне.

— Осуђен је? — упита Момчило.

— Наравно да је осуђен.

— На смрт?

— На смрт... Да је имао девет глава, све би му их узели... Такви су они наши судови и ови наши закони! — рече Боро с очевидом одвратношћу. Он је био одсудни противник смртне казне.

„Осуђивање на смрт, то и није казна, то је једна врста друштвеног злочина, утолико одвратнијег, што за њ нема прописане казне. Друштво треба да лечи своје ране, а не да их разгребава,“ рекао је једном кад се о томе повела реч. Другом је приликом јетко узвикнуо: „Што узимате оно, што дати не можете?!... Што се мешају људи у оно, што је божанско?!“

Али онога дана као да беше поколебана у томе своме мишљењу. Неко тешко разочарање беше притисло његову душу. После малог ћутања он ће тек почети.

— Данас сам први пут осетио, како је одвратан овај наш адвокатски занат. Народ има право што од нас зазире. Он и у нама гледа неку врсту злочинаца... Слушајте само какво сам чудовиште данас бранио пред судом, и још тражио да га смртна казна мимоиђе!... Да видите с каквом мисијом понеки бедници долазе на овај свет и сучим они обележавају своје биће на овоме

свету — у бесконачној вечности, у безброју миријада, не година, већ векова!... Не, не, ово мора да и није био човек. Ово је звер у људском облику!... Слушајте само! Он је извршио седам разбојништава, девет убиства, шеснаест опасних крађа и четири паљевине!... Он је, идући једном преко неких ливада, смотрио неколико оваца и једно чобанче, дете од непуних девет година. И ту му сине у главу сатанска мисао: како би било да оно чобанче закоље, те да види како се копрца?!

На ово Велинка врисну, дочепа своју девојчицу преко среде и побеже у киоск. Боро тужно погледа за њом, па онда настави даље:

— И он је то извршио... „Није се, рече, богзна колико ни копрцало. А кад сам га оборио да га закољем, оно се не отима. Смејало се. Мислило је, ја се са њим шалим; али се Ђуба никад не шали“, рече ми овај зликовац с неким поносом... И нико се, чини ми се, није толико бојао смрти као ово чудовиште. Неколико пута је досад обијао апсане и бегео. Последње му је бегство из апсане београдске полиције. И онога, који је скројио план за бегство, који је потплатио апсанције и стражаре да им помогну да побегну — овај је зликовац убио, и не само њега, већ и његовог друга... И он то прича — као неко, који је клао прасад и јагњад, те спремао — да прослави крсно име своје!

— Слушајте, како он то сам прича: „Дознали смо одмах да су оба пуни пара. Познаје се то. Од нашег ока овакве се ствари сакрити не могу. Код све оне строгиности од суда, па им је чињено што су год хтели. Једне ноћи и жене су им неке доводили и одводили... „А, овде су нека дебела посла! Ми их не смемо пустити без ђумрука“, рекнем ја мојим друговима... „Дај ми једну цигару дувана!“ окрете он усред причања. Ја му дам. Он начини цигару. Поиска и ватре. „Ови ми бенаци не даду ни машину. Боје се... Лудаци једни... Као да се гвожђе ломи и зидови разваљују кутијама од машине!“ повика он палећи цигару. После настави: „Ја зачас

скројим план, да нам је сад најлакше побећи. Тај план усвоје сви моји другови. Апсанције, стражари, били су наши. Причали су ми неки да су мало пре тога растерали и председника и судије и писаре; али су оставили старог апсанцију и стражаре. Бенаци једни! Они и не знају да је за нас сто пута важнији апсанција и онај прости стражар но и сâм председник. Наше је прво да ове подмеримо колико су тешки и где су најтугаљивији. После иде као подмазано. Тако је и сад било. Ми оне ноћи провалимо апсану — теком варке ради, а сви смо изишли на апсанска врата, која нам је сâм апсанција отворио. Само што смо једног дечка натерали, да се кроз ону деру провуче... А шта даље да вам причам? Кад смо били наред Дунава, ја дам знак својим друговима и — док бисте дланом о длан ударили — оба су били готови. Код адвоката смо нашли 1200 дуката — нових, као да су јуче изашли из кузнице. Код трговца нађосмо само 6 динара. Сучим је овај био кренуо на овако далек и незгодан пут, ја се и сам чудим. Ми их после бацимо у Дунав. Одоше на дно — као да нигда ни били нису!...

— И то је био адвокат Кузман? — упитам Бору.

— Јест, то је био адвокат Кузман и некакав Весо, ситничар са „Зеленог венца“ — одговори ми он.

Ја погледам у Славку. Она је била бледа као смрт. Њена су уста опет нешто шаптала — као да се Богу молила. И мене обузе неко чудновато узбуђење. Ја и сам не знадох зашто приђох Славки. Само то знам, да јој и нехотично рекох:

— Има Бога!...

А она мени: — Зар сте ви у то кадгод сумњали?!

ΠΟΓΟΒΟΡ

ЛАЗАР КОМАРЧИЋ

Живот Лазара Комарчића је био буран и пун непредвидљивих преокрета.¹ Време у коме је живео било је време буна и политичких преврата, време учвршћивања националне свести и наглог откривања запада и западне културе. Дело Лазара Комарчића право је огледало свих разноликих промена које су се збивале око њега и у њему самом.

Млада грађанска класа у Србији крајем XIX века, школована, најчешће, на страни, наметала је другачији морал, одбацивала и занемаривала правила колективне патријархалне свести и стварала другачија национална мерила. Ново осећање националне самосвести више није захтевало да свеопшти народни пример за углед буде хајдук, борац, витез, Краљевић Марко или Срђа Злопоглеђа, човек чврсто повезан са животоносном земљом, са сеоском културом и традицијом. Једна затворена, и, у односу на Европу, духовно скучена култура постепено се преображава и постаје занимљив експеримент у коме се филозофија трпљења, жртвовања и занемаривања сопствене личности замењује новом вером у личне снаге и националним оптимизмом. Некадашње патријархалне навике зачињене оријенталним осећањем фатализма потамнеле су супротстављене модерној, европској, духовности и новој индивидуалној свести. Преображај културе и дух старог, традиционалног света, иако у сталном сукобу, настављају

¹ О животу Лазара Комарчића видети Вукоман Шалипуровић, „Лазар Комарчић – Комарица“, предговор књизи Лазар Комарчић, *Два аманџа*, Прибој 1970.

заједнички, упоредни, дуг живот. Двојност, истовремено постојање два различита схватања морала, живота и стваралаштва постају одлике српске књижевности на самом почетку века. У делима једног истог писца, а понекад и у једном једином литерарном остварењу, могу се препознати и бујни заноси нешто закаснелог романтизма и строги захтеви реализма и контролисана опуштеност модерне авангарде.

Општа духовна клима била је натопљена заједничким утопистичким очекивањем будућности, заједничким стрепњама и сумњама. Основни сукоби мишљења градили су се око дихотомија етичко—естетичко, опште и лично. Заједничке идеје модерног доба са снажним слутњама наступајућег распада света и осећањем личне несигурности, страха и усамљености које су заузеле све више места у књижевности, нашле су своје упориште и у романима и приповеткама Лазара Комарчића.

Књижевно стваралаштво Лазара Комарчића носи у себи све противречности и сву многоликост оног времена. Комарчић је био и прави представник занимљивог, сентименталног европског романтизма (*Драгоцена ојрлица*, донекле и *Мученици за слободу*), али и следбеник оног правца у реалистичком приповедању који је идеализовао српску сеоску средину и узносио се народним говором, ношњом и обичајима („Златна Костадинка“), и оштар критичар друштвених, политичких и националних прилика у земљи (*Мој кочијаш*, *Бездушници*), и један од првих писаца који су дубоко заронили у „живот душе“ (*Један разорен ум*). Био је самоук који се није само дивио науци, већ је покушавао и да је примени у својим делима, заљубљеник у далеки звон космоса (*Једна угашена звезда*). Опште прожимање модерног и традиционалног омогућило је Лазару Комарчићу да одмери вредности и да се огледа у новом и старом схватању и вредности и књижевности. Изоштрени сукоб личног и општег и нов духовни сензибилитет који је индивидуално издигао изнад заједничког допустио је писцу да се удуби у лични свет

појединца, да супротстави унутрашњи, субјективни доживљај објективним збивањима и да развуче и истањи границе између реалности и иреалности. Упоредо је неговао и идиличне слике из сеоског живота и нови тип градске прозе у којој се традиције реализма осипају и у којој се трага за „душом“.

Рана уметност XX века покушавала је да прикаже усамљену људску јединку. Комарчић у романима *Два аманета* и *Један разорен ум* — за разлику од романа *Драгоцена ојрлица*, *Бездушници*, *Просиоци*, *Мученици за слободу* у којима појединац такође стоји у центру слике света, али окружен универзумом који му мора помоћи, украшен снагом људског духа који је моћан да се бори, било у стварном или имагинарном свету — издваја човека који је осамљен, окружен само тескобним осећањем страха, притиснут беспомоћношћу. Око јунака ових романа нема пријатељских бића, или их они не примећују, нема ни почетка ни краја, само тренутак болан и непоновљив.

Бора Станковић је први почео озбиљније да се бави питањима унутрашњег живота јунака и односима појединца и друштва. Из потпуног разилажења личних и општих интереса у његовој прози не појављује се никакав сукоб. У беспримерној трпеливости лично тражи мале излазе кроз које ће се провући, док опште, као будни стражар, још увек темељно стоји као победник. У Лазара Комарчића, као и код неких нешто млађих приповедача, Вељка Милићевића или Пере Талетова, на пример, сукоб општег и посебног је такође избегнут. Индивидуализам, издвојеност јунака у његовој прози је нешто што се подразумева као нормално стање јединке. Јунаци су се изопштили из друштва и као усамљене комете лутају космосом. Постављање средишног осветљења на проблеме појединца дало је занимљиве, нове, неочекиване резултате. Пред читаоца се износи сложеност људске душе, појављује се јединка, помало несигурна, неспокојна и несналажљива, занета унутрашњим светом и неухватљивим пространством космоса. У нашој књижевности, по правилу традицио-

налног романа, главни јунак је обично позитивни херој, борац и носилац етичких принципа. Тако је и у већини романа Лазара Комарчића. Међутим, потреба за потпуним откривањем свих унутрашњих трептаја људске душе омогућила је писцима, па и Лазару Комарчићу, да без икаквог зазора разоре илузију величине и непорочности јунака. Тако се у *Два аманејта* Лазара Комарчића појављује адвокат Кузман, лик лиштен ауре етички прихватљиве особе, морална наказа веома слична Сретену Срећковићу, главном (негативном) јунаку романа *Јунак наших дана* Јанка Веселиновића.

Разграђен интимни, унутрашњи свет јунака омогућио је писцу слободну, поетску интерпретацију субјективног у којој је граница између сна и јаве, будног стања и маштања била раздвојена само танком порозном опном. У несрећном животу јунака из романа *Два аманејта*, Љубиша стално блуди мислима по далеким небесима. Његов ход кроз живот је мукотрпно пробијање кроз нејасну стварност у којој су између звезданих маштања и земаљског хода по мукама постављене танахне, скоро невидљиве преграде. У лирским интроспекцијама јунак ове готово поетске прозе занемарује истинске вредности реалног света, али истовремено открива и нове видике и нове садржаје скривеног света. У несталном стању лебдења између реалног и иреалног, пут у космос, надземаљска музика звезда чинила се као нормално исходиште узнемирене душе: „Ви као да не знате како је то задовољство: винути се умом у бескрајне просторије васељенске. ... Ја сам својим умом узлетео на највећи врхунац овога чудесног васељенског неимарства.“² У халуцинантним маштањима Лазара Комарчића космос се приказивао занетим и у страну отуреним јунацима као непрегледно поље нових доживљаја духа, а изузетним изабраницима, понетим екстатичним откривањем сна, писац је

² Лазар Комарчић, *Два аманејта*, Одабрана дела Лазара Комарчића — Комарице, књ. I, Прибој, стр. 13.

дозволио и да се заиста вину у хладне даљине. Оптерећени не само осећањем пролазности и личне безвредности већ и осећањем маленкости и ништавности у односу на пространи свет, ови јунаци губе везе са земаљском стварношћу. Музика космоса неодољива је за јунака романа *Једна угашена звезда* који се попут духа или модерног космонаута (на начин сличан оном који примењују писци научно-фантастичне литературе) винуо у тамне светове, да би се — потпомогнут фантастичном, личном метаморфозом у којој је одбацио своје тело као непотребну љуштuru и вођен Лапласовим духом — домогао надземаљске лепоте. Готово у свим делима Лазара Комарчића слободан узлет и прави живот душе поистовећују се са зовом бескрајних хладних и тамних даљина космоса. Прожимање живота душе и хармоније сфера пружио је писцу могућност да преко најинтимнијих трептаја микрокосмоса пронађе пут у макрокосмос, да два света приближи и, можда, поистовети. Утапање у велики космос био је покушај да се на тамној позадини непознатог јасније сагледа мали, такође тајанствен, свет унутрашњег бића. Издвајањем у космос, заправо маштањем о космосу и скривањем у непознатом, писац је постигао крајњу изолацију својих јунака и омогућио им да без икаквог зазора покажу и иживе своју индивидуалност. Душа је, са своје стране, помогла да се премости разлика између реалног и нереалног, јер души је било могућно и доступно сазнање о другим световима, па и о будућности. Лазар Комарчић је у *Два аманејта* окарактерисао могућности душе: „Нема сумње, наша душа види и оно што ми нисмо у стању да видимо. Она назире оно што је порекла надземаљскога, јер је и она, од искони своје, од тог порекла. Ми знамо прошлост, али наша душа види и будућност. Она се гнуша нечега што ми још ни умотрили нисмо.“³

Лазар Комарчић је био човек жива духа, сам се школовао, сам научио стране језике, стално је жудео за

³ Исто, стр. 68.

знањем, за егзактним откривањима. Свему што га је интересовало посвећивао се са страшћу, потпуно. Као уредник листа, као припадник политичке странке самопрегорно се предавао пословима. Са истим жаром је проучавао и астрономију и то своје знање је примењивао у литерарним делима. Данас, после дугог времена незанимања за овог писца, тешко је рећи да ли су *Два аманејта* или *Једна угашена звезда* били илустровани астрономским подацима само зато што је Комарчић покушао да своје знање о звездама упреде у романескно ткање, или је космизам, којим су његови јунаци опседнути, био и неки одраз духа времена, можда далеки звон космичке прозе пољског писца космополите, Станислава Пшибишевског. „Гола душа“ коју Лазар Комарчић, вероватно први у нашој књижевности, открива и проучава – поставља, такође, нова питања о Комарчићевом схватању и прихватању књижевних узора и новина. Издвојени из ткива романа или приповедака, делови у којима Комарчић говори о животу душе делују веома модерно и нетрадиционално. Душа је за овог писца, као и за све писце модернисте тога времена, најбољи и једини вредан део човековог бића, независан од тела и телесних страсти, способан за узлете и сазнања за које супротно тело нема ни снаге, ни воље, ни могућности. Међутим, када се ти делови посматрају у склопу приповедачке целине, они губе ту своју космичку снагу узлета, гуше се и постају помало досадни монолози главног лица или приповедача.

Истичући индивидуалност и борећи се против општости и типизације, Комарчић је, поред физичког издвајања јунака од осталог света, извршио и духовно издвајање. Већина јунака о којима пише, цењено убицајеним мерилима, били су чудаци – меланхолични и пасивни. Комарчић у својим делима има јасно подвојене типове јунака. Они које је оставио на селу задржали су основне одлике ликова из наше сеоске приповетке: часност, храброст, јунаштво, одлучност у делању. У делима у којима је напустио сеоску средину и за глав-

ног јунака узео школованог човека, задржао је трунчицу сумње коју примитивнији дух гаји према образовању, према интелектуалцу, према ученим људима уопште. И можда је то један од разлога што су у његовој прози интелектуалци толико отуђени, различити и, попут „Канта наших дана“⁴, преучени и склони лудилу. Сељачком духу и менталитету сви они који су били друкчији, који су се друкчије изражавали и мислили, па макар то били и рођени синови које су послали у школе, изгледали су страно. Интелектуалац у селу је био исто тако усамљен и одбачен као што је и интелектуалац сељачког порекла био неприхваћен у граду. Школарци су искакали из просека и зато су морали да пропадну по истој сељачкој логици по којој је и лепота уклетата и доноси несрећу, те ће зато најлепша, „булбул Мара“⁵ баш са своје лепоте полудети. По овом заосталом и прикривеном патријархалном правилу ванпросечни јунак ће завршити лоше: отрован градом и градским задахом као у *Два аманејта*, или ће полудети обузет књишким маштањима као „Кант наших дана“ у роману *Један разорен ум*. Глорификација сеоске средине и једноставних навика није одраз потреба враћања природи, већ је потреба за што јачим контрастом између сеоске и кружне градске средине. Покварени градови гутају своју децу или рађају хибриде који су само по својој спољашности људи, а изнутра, „тај је човек био неко чудовиште... То беше нека врста паука што у разапетој мрежи дочекује своје жртве“.⁶ Сви интелектуалци у Комарчићевим романима и приповеткама пате и несрећни су. За разлику од већине песимистичких јунака из прозе са почетка XX века, Комарчићеви јунаци пате оправдано, с разлогом. Они трпе неправду због социјалних услова који увек штите богате и јаке, а свим расположивим средствима гоне немоћне и сироте. Међутим, ни у Комарчићевим делима прогоњени нису у стању да се изборе за своју истину, да се некако

⁴ *Кант наших дана* је првобитни наслов романа *Један разорен ум*.

⁵ Јунакиња Комарчићевог романа *Мученици за слободу*.

⁶ Лазар Комарчић, *Два аманејта*, нав. дело, стр. 57.

извуку из несреће. Сви они су потпуно лишени борбености како за своју гако и за туђу или општу ствар. Осећање слабости и тужног мирења са судбином потпуно овладава њима. Најсмелији корак на који се они одлучују јесте писање дневника или писама, у ствари, исповест поузданој личности од које очекују разумевања а не (накнадну) освету. Тако настају аманети пуни болне сете и вапијуће потребе за миром. Иако су пасивност и благост душе која се граничи са непокретношћу главне одлике ових интелектуалаца, а потпуна несрећа која доводи до уништења и духа и тела основна ситуација, Комарчић ипак сва своја дела доводи до срећног завршетка. Увек се некако пронађе неки излаз, неки неподмитљиви министар, тајни документ или указ којим се попут *deus ex machina*, неуверљиво, али према жељи танкоћутног читаоца, правда доводи до тријумфа.

Млади јунаци у делима овог писца не само да су непокретни, неборбени, не само да су опхрвани песимизмом и меланхолијом, већ, супротно природи младости, ни у љубавним осећањима нису понети (вулканским) страстима. Напротив, готово да и нема јунака који би испољавали и обичну страст. Њихове велике љубави завршавају се несрећно, смрћу. И мушкарац и жена су у сталној болној чежњи за љубављу, за бескрајношћу осећања и за тоталним сједињењем у јединствено биће. Истовремено, они не налазе праве путеве, осећају се кривим пред љубљеним, пред самим собом, они пате, они греше. У *Два аманета* Пава, попут јунакиња Боре Станковића, иако је саздана од „мерака и севдаха“, није слободна личност. Она има вишак моралне, патријархалне снаге којом гуши своју страст према Љубиши. Од две љубави – оне према оцу и према драгом – јача је она љубав за коју патријархална заједница каже да је старија. У *Бездушницима* и *Мом кочијашу* нежна осећања су једноставно потиснута пред снажном жељом за богатством, за новцем. У роману *Један разорен ум* љубав се претвара у опсесију, у манију, у лудило. Најчуднији је завршетак љубавне

приче у делу *Мученици за слободу*. Лазар Комарчић се у том роману разложно и са много осећања залагао за верску и националну толеранцију. Читав роман је замисљен тако да се покаже да су Срби и Турци из Босне исти народ са једнаким циљевима. Али у завршници, брак између Српкиње и Муслимана не може да се оствари. Они се воле, њихова љубав је јака, они су чак и одрасли заједно, али – вера им је различита. Ипак, писац разрешава овај љубавни чвор дозволивши заљубљенима да у далекој Индији доживе мистичну срећу у будућем, пантеистичком сједињењу.

Смрт је често разрешење проблема којима јунаци у делима нису дорасли. Црни талас који је у првој половини двадесетог века снажно заплуснуо нашу књижевност налази свог претечу у Лазару Комарчићу. Али смрт о којој он тако често пише није лице трагичног израза, већ меланхолично, сетно лице којим се оплакује пролазност и у којем се тражи спас. У опису смрти се често постиже одређена морбидна декоративност која је одговарала општем осећању песимизма. Растањак са овим светом се не схвата као коначан крај живота, већ пре као ослобођење од терета живљења, као могућност ослобођења од овоземаљске неправде. Прижељкивање смрти логична је последица живота лишеног сваке среће. Било шта да раде, било где да се налазе, јунаци попут оних из *Два аманета* или *Један разорен ум* изван су уобичајених животних токова. Разлог њиховог изузећа је неважан, понекад се не може ни наслутити ни објаснити. Обично, немају довољно снаге, а понекад, ни воље да се укључе у живот. Чак и у случајевима када се чини да су се стекли сви услови да издрже, да преживе, живот их прегазу. Њихова слабост проистиче из потпуног помањкања виталности. Они су изгубили место у свакодневном животу јер су у сталној потражи за местом међу звездама. Да би се та усамљеност некако растеретила, да би се трагичност разблажила, Лазар Комарчић је покушао да олакша бреме својих јунака захтевајући, на известан начин, и од читаоца да понесе део патње. Јунаци се

исповедају у искреним монолизима које упућују пријатељима, оживљавају „живот душе“ и рајући улогу објективног посматрача. Огољавање пред посматрачем, истина неутралним и вероватно благонаклоним, чин је поверења и отворености која је запрепашћујућа за тако интровертне субјекте и носи у себи и примесе хришћанског веровања у искупљење жртвом. Јер, они се, причајући без скривалица, жртвују да би за себе, или неког блиског, добили опроштај. У дугим аманетима открива се смисао патње главних јунака. Њихове жртве, понижења и усамљеност залога су за будући срећан живот њихове деце.

Осећање отуђености и непотребности посебно је увеличано социјалном деградираношћу. Горка сета и препуштање судбини Комарчићевих ликова оправдано је сталним неуспесима. Ма шта да они започну — све се завршава катастрофом. Они су једноставно изопћеници судбине и свеколика њихова улога у животу је да пате и да достојанствено сносе неправде. Њима је чак и смрт коју призивају извор брига, па иако покорно и са олакшањем умиру, они у смрт одлазе зато што су натерани. Смрт овде није помодна поза, са њом се не кокетује, није ни безразложан чин опијених младића — смрт је налог свих неповољних животних околности који се мора извршити уз једину наду да ће се зла коб њиховом смрћу задовољити и оставити на миру драге им особе.

Лазар Комарчић је био један од првих наших писаца који је своју књижевно-уметничку пажњу усредсредно на истину коју је осећао и видео појединац. Он је реализам описа објективне стварности пребацио на описивање душевних патњи. Скривени трептаји душе описивани су са психолошким натурализмом у коме су многе ружне, грубе и непесничке особине људи биле без зазора откривене. Са промењеним ставом уметника према опису спољашњег и унутрашњег света мењала се и техника писања. Променио се и однос целине и детаља, форма литерарног дела. Све је унутар уметничког ткања прозног дела прочишћено, све тачке,

лелујаве линије и боје које је писац намерно усталасао изазивају одређено осећање код читаоца. Комарчићеви романи често делују разбијено, као крхотине у нереду. Међутим, све нити приповести аутор чврсто држи и складно их уплиће, све крхотине се тачно уклапају у целовиту слику. Тако се, на пример, у роману *Мученици за слободу* у првој глави описује збрињавање Тамил-бегове деце. У даљем току романа Комарчић као да је заборавио на ту епизоду и читалац би са правом могао да се запита зашто је та згода уопште и испричана. Међутим, великим луком повезани су почетак и крај романа. Тек у завршним поглављима тачно је разјашњен значај почетне приче и спретно су повезане прве и потоње нити приповедања. При оваквој техници приповедања губи се редослед који прати логички ток збивања. Збивање више није строго повезано са сукцесивним током фабуле већ је слично растућој слагалици у којој сваки комад описује један део слике, један догађај, само сагледан из неког другог угла. Делови који су распрострајени пред читаоцем снажно дочаравају осећања, делују на његова чула општим, замагљеним тоном, терају га да се дубоко саживи са експресијом дела, да прихвати нов појам реалности који се проширио и на субјективно, на тоталитет људског живљења и односа у животу. У забавном псеудоисторијском и првом детективском роману у нас, *Драгоцена ојрлица*, необично сличном авантуристичком роману из доба Александра Диме Оца, Лазар Комарчић, започињући приповедање, изнео је, давне 1880. године, свој приповедачки став примерен доцнијим хтењима писаца модерниста: „Он је причом расветљавао најтамније расправе, и вазда износио на видело оно, што се хтело, што се намеравало казати.“⁷ „Искидана“ техника приповедања којом се скакало с догађаја на догађај дочаравала је узнемиреност духа и мисли јунака, а писцу је омогућила да померањем временских равни динамизира радњу.

⁷ Лазар Комарчић, *Драгоцена ојрлица*, прича у своје време, Београд 1880, стр. VII.

У многим приповеткама Лазара Комарчића, нарочито у оним са темом из градског живота заправо и нема радње. Говорећи само о мутним слутњама, наговештајима, симболима, Комарчић је остварио још једну формално-стилску иновацију коју ће у потпуности искористити модернисти у првој половини двадесетог века. Одрекавши се радње у краћим прозним формама, Комарчић је искористио до тада неслућену могућност – поетизирао је прозу. Тако је његова кратка прича „Шах-мат“ прави лирски запис о трагичној пролазности живота.

Комарчић је задржао својства реалистичког приповедања, али се ни у његовим питко испрличаним делима објективни свет и свет књижевног остварења не сагледавају више из перспективе узвишеног, свезнајућег аутора и објективног посматрача. Човек уздрхтале душе добио је у новим односима двоструку улогу: да посматра живот и да прикаже тај живот онаквим какав је он у његовој души и уму. Веза између реалности и имажинације била је успостављена преко осећања и мисли јунака. Карактеристичан пример таквог схватања које је у основи веома блиско тада модерним књижевним теоријама на којима се заснивала критика традиционалног реалистичког искуства, налази се код Комарчића: „Човекова душа мора да стоји у неким, нашем уму недостижним односима, с весницима нама непознатог духовног света, што га наша душа назире, али га ми не познајемо. Она се усред бујног весеља и расположености одједном окори и окује, а ми томе не умемо узрока да нађемо.“⁸ У Комарчићевој прози налазе се елементи непознатог и недефинисаног који се неочекивано појављују у реалном свету. Ирационално се прихвата као нормално и оправдано, као нешто што само допуњава и боље објашњава сложени свет стварности. Снови и сновиђења, халуцинације, фиксације душевно поремећених особа постају исто толико важни и неодвојиви од тока приповедања као и објек-

⁸ Лазар Комарчић, *Један разорен ум*, Београд 1908, стр. 54.

тивни описи живота. Јунаци најпре сањају, затим будни остају занети над сећањем на сан. Од тренутка када осете чар снова, па до оног када реалност отурају зарад сновијања, они постају изгубљени за друштво. Такви јунаци су занети собом, опседнути сопственим маштањима. Опојно и опасно предиво њихове маште све их више повлачи у дубине, у микрокосмичку усамљеност. Тако се у приповеци „Записник једног покојника“ болесни Гргур све више приближава смрти, нестаје у сопственом измишљеном свету, потпуно утонуо у сновиђења. Фиктивни светови снова и маштања полагају али дефинитивно се утклавају у крхку реалност. Признавање многострукости живота који је за јунака подједнако важан и када се одвија у његовој машти и у објективној стварности, омогућава и разјашњење различитих унутрашњих слојева личности. Исповедни карактер прозе дозволио је писцима да отворено медитирају, омогућио им да начине јасан запис душевног стања – спољашни свет се повукао пред унутрашњим.

Проза Лазара Комарчића је романтичарска, сентиментална, реалистичка и модерна. И сваку од ових особина писаца је често претерано увеличавао. Сви љубавни односи у његовом делу су романтичарски идеализовани, чисти и чедни толико да их је тешко замислити у стварности. Јунаци су у међусобним односима ганутљиво одани својим осећањима или идеалима, толико исправни и постојани у својим одлукама да су досадни. Реалистички описи живота у селу и граду откривају Комарчићево оштро око и добро познавање друштвених односа. Понекад, само неким детаљем, епизодом успева да дочара стварну атмосферу. Тако у роману *Један разорен ум* наоко неважна опаска о граду из кога су се повукли Турци и о отвореним капијама напуштених кућа које маме на пљачку, у кратком, али јасном бљеску дочарава атмосферу у месту. Међутим, разни утицаји, углавном политичке природе, довели су до тенденциозности и полагањем осипања традиционалне реалистичке литерарне форме. Два романа Лазара Комарчића, *Мој кочијаш* и *Бездуш* потпуно су

подређени намери писца да се обрачуна са својим политичким противницима, или да бар прикаже све лоше стране рада супарничке странке. Насупрот тој претераној, квази-реалности која се баш због те претераности доживљава као преувеличавање и неистина – као потпуни контраст стоји кратка, симболистичка прича „Шах-мат“. Модерна кратка проза, углађена и стилски дотерана, попут поеме Т. С. Елиота *Пуста земља* и једног њеног дела са сличним именом: „Партија шаха“, прати отицање времена и живота. У болесничкој соби одвија се двострука игра: два болесника играју шах и не слутећи да су њихови потези судбоносни за младића иза паравана. Смрт игра посебну, фаталну игру која се окончава у оном тренутку када један од играча добије мат.

Комарчић је својевремено био радо читан писац. Лаким, течним стилем и темама које су биле по мери читалаца испуњавао је очекивања публике. Ипак, критичари му нису били наклоњени. Његово дело је прошло готово без одјека, а критике које су се појавиле после његове смрти биле су оштре и неправедне. Тек у новије доба, Божидар Ковачевић у предговору одабраним делима Лазара Комарчића (1970)⁹ и Божур Хајдуковић у поговору романа *Један разорен ум* (1981)¹⁰ покушали су да ревалоризују књижевни значај овог писца. Јован Скерлић га и не помиње у својим књигама критика, мада је Комарчић био у свом времену један од ретких писаца који је писао о граду и интелектуалцима у њему. Град, Београд, често је место збивања његових романа и приповедака, и када се зна колико се први критичар онога времена, Јован Скерлић, залагао за стварање *београдског романа*, и како је благоданом прихватио Милутина Ускоковића, па и Вељка Милићевића, онда је зачудно да је

⁹ Божидар Ковачевић, „Књижевно стварање Лазара Комарчића“, предговор за књигу *Два аманџа*, Одабрана дела Лазара Комарчића – Комарица, књ. 1, Прибој 1970.

¹⁰ Божур Хајдуковић, „Поговор“ за књигу *Један разорен ум*, Српска књижевност, Роман 13, Београд 1981.

мукком прешао преко појаве *Два аманџа*, правог београдског романа

Комарчић је два пута добио награду на конкурс Српске краљевске академије: 1893. за роман *Један разорен ум* и 1907. за роман *Мученици за слободу*. Рецензије написане за ова два романа једине су озбиљније студије о делима овог писца које су објављене за његова живота. Комарчић умире 1909. године и у дневној штампи се појављује неколико некролога и пригодних осврта на његов рад. У „*Бранковом колу*“ писац „Некролога“, после кратког приказа Комарчићевог живота, у једној реченици своди многострука интересовања овог самоука: „Покојни је Лаза веома волео астрономију, па је и написао 'Један листак из астрономије', пуштао се у метафизику и у натчулни свет.“¹¹ И Божидар Николајевић, поред похвала Комарчићевој страначкој оданости, истиче његово интересовање за звезде: „Карактеристична је била Лазина јака наклоност мудријашењу и маштарењу о појавама изнад нас, високо изнад досезања нашег – о звездама које трепере, које су се угасиле, и које ће се тек јавити, о световима невидљивим и регионима бескрајно далеких.“¹² Оба критичара издвајају Комарчићеву занетост космосом и оба га тумаче једино као лично трагање за новим знањем, као опседнутост науком. Иако је романтичарско наслеђе у Комарчићевим делима веома уочљиво, ниједан од ондашњих критичара, па ни ова двојица, нису ово интересовање поистоветили са жудњом ка савршенству, ка идеалу, а још мање препознали као потребу модерног човека да свој дух удаљи и издвоји из гомиле, да се осами и да у далеком, неистраженим световима пронађе и свој мир и могућност да спозна самог себе, очишћеног од свих овоземаљских страсти и брига, наспрам чистог и безосећајног бескраја. Павле Поповић је очигледно био наклоњен овом романописцу, похвалио је његов стил, те, иако сматра

¹¹ „Некролог“, „Бранково коло“, 1909, г. XV, бр. 5, стр. 80.

¹² Божидар Николајевић, „Лаза Комарчић“, Некролог, „Дело“, 1909, г. 14, књ. I, стр. 108 – 110.

да није успео као писац романа, ipak налази оправдања за Комарчића јер „нису успели ни бољи од њега у томе, мислим на Јанка Веселиновића и Светолика Ранковића“.¹³ Најоштрији од свих критичара је Јаша М. Продановић који је у „Јавору“ 1893. објавио критику на *Два аманејта*.¹⁴ Пажљиво рашчланивши овај роман, Продановић је био неоправдано оштар и видљиво несклон оваквом начину писања. Критичару је био потпуно стран тип јунака у чијој природи нема „ничег силног, енергичног, активног“. Одбацујући лик млакоње, Продановић је, мада је говорио крајње негаторским тоном, у ствари сасвим тачно насликао одлике модерног јунака у прози с почетка XX века: „Чини се као да он не живи... он умире без ма какве проносниране страсти, сем болесне љубави.“¹⁵ И остале замерке Јаше Продановића, ма колико се оне данас чиниле неоправданим, показују да је критичар заправо био у раскораку са новим временом, да није био у стању да осети дах и дух наилазеће авангарде. Јер све оно што Продановић замера Комарчићу, основне су одлике модерних покрета. Поред „неизразите физиономије“ јунака, у овој критици доста места је посвећено и радњи: „У *Два аманејта* нема радње.“ Чињеницу да је писац недостатак радње надоместио атмосфером, посебним стањем зрачења одређеног расположења, критичар није приметио. Када је, у закључку, одмеравао и оцењивао сва Комарчићева дела, Продановић је изрекао поразну осуду: „Дело *Два аманејта* лошије је од *Драгоцене ојрлице* — која је ближа романтизму, и од *Бездушника*... који су ближи реализму. Једино је боље од дела *Мој кочијаш*.“¹⁶

Данас, са пристојне временске удаљености, приповетке и романи Лазара Комарчића добијају нову вредност. Комарчић је писао „на брзину“, рекло би се

¹³ П. П. [Павле Поповић], „Лазар Комарчић“, читуља, СКГ, 1909, бр. 192 (XXII, 2), стр. 159–160.

¹⁴ Јаша М. Продановић, „Реч две о роману — поводом *Два аманејта* Л. Комарчића“, „Јавор“, 1893, г. 22, бр. 10; 11–12.

¹⁵ Исто, стр. 370.

¹⁶ Исто, стр. 375.

непромишљено, већина његових дела изгледа недовршено, понекад су делови унутар романа неповезани, понекад се читави пасажии реченице понављају. Али Комарчић је у романтичарски и сликовити сеоски миље необчекивано унео дух модерне Европе: растрзаног, безличног јунака, готово клишетизираниог, меланхолију и песимизам, из приповедања је изоставио радњу и у први план је истакао атмосферу и наговештавање, применио нову технику приповедања која није поштовала логични ток времена и радње, открио ненастањени космос као крајње место узлета усамљене душе.

Слободанка Пековић

НАПОМЕНА УРЕДНИКА

Роман Лазара Комарчића *Два аманџа* доживео је три издања: прво 1893. године, друго 1914, треће 1970. Прва два објављена су у Београду, треће у Прибоју. У оквиру трећег издања, *Одabrana дела* Лазара Комарчића-Комарице, I-IV, *Два аманџа* су штампана као прва књига. Пошто смо сравнили и усагласили друго издање са првим, овај роман објављујемо према другом издању: Л. Комарчић, *Два аманџа*, Савремена библиотека, Београд 1914. Савремени правопис нисмо могли да не применимо у начину исписивања прилошких сложеница и сложених предлога. Исправке су овога типа: *суџра дан* је мењано у *суџрадан*, *у вече* у *увече*, *међу њим* у *међу њим*, *са свим* у *сасвим*, *од једном* у *одједном*, *с њоја* у *с њоја* и слично. У лексику и синтаксу Комарчићеву није дирано.

САДРЖАЈ

ДВА АМАНЕТА

Посвета Михаиљу Павловићу	7
I—XII	9—167
<i>Поџбор</i> (Слободанка Псковић: <i>Лазар Комарчић</i>)	171
<i>Напомена уредника</i>	189

БИБЛИОТЕКА БАШТИНА

КЊИГА 12

ЛАЗАР КОМАРЧИЋ

ДВА АМАНЕТА

Рецензент

ПРЕДРАГ ПРОТИЋ

Ликовно-графичка опрема
ДОВРИЛО М. НИКОЛИЋ

Технички уредник

МИЛЕНА МИЈАИЛОВИЋ

Коректор

ОЛГА ТОТ

Издавач

Издавачка радна организација *ПРОСВЕТА*
ООУР „Издавачка делатност“
Београд, Добрачина 30

Штампа

Штампарија *БИРОГРАФИКА*
Суботица, Пут Моше Пијаде 72

Тираж: 5000 примерака

1984.